TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

NIEUWE VORMEN VAN KERK-ZIJN

2009 | 1

INHOUD

TR

3 Redactioneel

15 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

64 Stelling

4 REPORTAGE | Raymond Volgers
Postmoderne nomaden

9 ONDERZOEK | Stefan Paas
Steeds opnieuw beginnen

16 DEBAT | Mechteld Jansen
Hoopvol, nuchter én spannend

20 PORTRET | Veerle Borremans
Bidden en de handen uit de mouwen

24 ANTITHESE | Peter De Mey
Is het gras aan de overkant altijd groener?

30 COLUMN | Edwin Delen
Nieuw Jeruzalem?

31 MENSEN IN BEELD | Matthias Kaljouw
'It's my place. It's 'ome'

37 WAS GETEKEND | Wim de Vries

38 INTERVIEW | Dineke Spee en Wilbert van Saane
Wij *moeten* kerk zijn

44 PERSPECTIEF | Kees de Groot
De ontmoeting van kerk en theater als bron van vernieuwing

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 2 | nummer 1 | maart 2008
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have Kampen.

© 2009 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
dr. Hanneke Arts-Honselaar, Veerle Borremans, Karlijn Goossen MA, drs. Jaap Haasnoot, drs. Jaap Hansum, drs. Wout van Laar, dr. Lucien van Liere, Dineke Spee (voorzitter)

Beeldredactie
Maarten Haazebroek

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Maarten Haazebroek (omslag, 11, 41, 64), Raymond Volgers (5, 6, 7), Sant' Egidio Antwerpen (20, 23), ICF Rotterdam (32, 35), Wim de Vries (37), Wilbert van Saane (39), Herman Heijn (51) , Kors Peilman (62-63)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2009 in Nederland € 35,00; in België € 36,00; in Europa € 40,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 12,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Olie op het vuur of op de golven?

Dit nummer van *TussenRuimte* exploreert het landschap van gemeentestichting en nieuwe vormen van kerk-zijn in Nederland en Vlaanderen. Het *stichten* van nieuwe kerken roept reacties op. Experimenten met nieuwe *vormen* van kerk-zijn brengen eveneens de gemoederen in beweging. Voor sommigen is deze 'expansiedrift' van jonge kerken olie op het vuurtje van hun irritatie, terwijl anderen deze ontwikkelingen ervaren als juist geruststellende olie op de golven: eindelijk beseft de kerk in de lage landen dat vernieuwing en vermenigvuldiging niet alleen gelden voor kerken op het zuidelijk halfrond. Kiest u zelf waar u de olie uitstort.

Het was voor de redactie een verrassing dat bij de voorbereiding van dit nummer het boek *Als de kerk (opnieuw) begint* uitkwam, en we maken dan ook dankbaar gebruik van deze samenloop van omstandigheden bij onze ontdekkingstocht.

We zetten onze verkenning in bij *emerging church* OASE in Soest, een gemeenschap van 'postmoderne nomaden'. Stefan Paas biedt een panoramisch uitzichtpunt, vooral met betrekking tot de verschillen tussen het evangelische en het oecumenische paradigma als het gaat om gemeentestichting. Mechteld Jansen heeft het eerdergenoemde boek gelezen en deelt haar bevindingen met de lezer. Afzakkend naar Antwerpen beluisteren we Hilde Kieboom, stichter van de lokale Sint-Egidiusgemeenschap, een kerkvorm waarin daadkracht en spiritualiteit hand in hand gaan. We blijven in Vlaanderen en horen Peter De Mey kritische kanttekeningen zetten bij het nieuwe gemeentestichtingsboek. Dan wordt het hoog tijd om het thema vanuit een interculturele invalshoek te belichten door middel van een reportage vanuit de International Christian Fellowship in Rotterdam en een dubbelinterview met Klaas van der Kamp (Nederlandse Raad van Kerken) en June Beckx (Samen Kerk in Nederland, SKIN). We besluiten onze excursie met een verrassende bijdrage van Kees de Groot over de ontmoeting tussen kerk en theater als vernieuwingsbron.

— Jaap Hansum en Jaap Haasnoot, themaredactie

Postmoderne nomaden

Bezoek aan een *emerging church* in Soest

De 'nomaden' die nu zo'n drie jaar in OASE in Soest samenkomen, voelen zich nauw verwant met de *emerging churches*. In deze reportage brengt Raymond Volgers verslag uit van een inspirerende samenkomst, waarbij veel achtergrondinformatie is ontleend aan een interview achteraf met Johan ter Beek, een van de initiatiefnemers.

Een mooie definitie van een *emerging church* (letterlijk: opkomende kerk) geven Eddie Gibbs en Ryan Bolger in hun boek *Emerging Churches: Creating Christian Community in Postmodern Cultures* op bladzijde 28: een 'missionaire gemeenschap die ontstaat van binnenuit de postmoderne cultuur en die bestaat uit navolgers van Jezus die trouw willen zijn in hun plaats en tijd'.

Warme sfeer

De Soester samenkomst vindt plaats in de Rembrandtkapel, een mooi kapelletje dat eenmaal per maand tegen een lage prijs wordt gehuurd. Naast de maandelijkse samenkomsten iedere derde zondag van de maand van 13.30 tot 15.30 uur ('grote oase') komt men wekelijks ook in kleiner verband als huisgemeente samen ('kleine oase'). De mensen worden zondag gastvrij in een zitruimte ontvangen met koffie en thee. De kerkzaal ernaast is helemaal omgebouwd. Wat meteen opvalt, is dat het podium niet gebruikt wordt. Hier is duidelijk geen sprake van een onemanshow. Iedereen is betrokken, en dit wordt symbolisch gecommuniceerd door het podium vrij te houden. De zaal is warm en gezellig ingericht. Er staan moderne stoelen in een kring opgesteld naast de beamer. In het midden liggen een paar kussens, waarop mensen kunnen zitten. Er branden vier mooie, grote kroonluchters en enkele kaarsen; het is een beetje schemerig. Vlak bij het podium zijn verschillende hoekjes ingericht voor de tijd van bezinning. Voor de kinderen staan enkele tafels in de zaal opgesteld om aan te knutselen. Er is dus geen aparte zondagsschool; de kinderen horen er helemaal bij.

Wanneer alle mensen zijn aangekomen – tijd speelt hier duidelijk geen rol –, wordt iedereen verwelkomd. Er zijn ongeveer vijftig mensen aanwezig. Vandaag wordt er een kind opgedragen, en dus zijn er veel gasten, vooral familieleden. Het begint hier niet, zoals in veel kerken wel gebruikelijk, met samenzang, maar met een uitgebreide lunch. Iedereen heeft iets meegebracht, en er staat een tafel vol eten klaar.
Participatie staat centraal in deze gemeen-

De Soester 'nomaden' komen samen in de Rembrandtkapel

schap, vertelt initiatiefnemer Johan ter Beek later. Iedereen heeft een inbreng, want gemeente ben je samen, met elkaar. 'Vrijheid' en 'gastvrijheid' zijn andere kernwoorden die de sfeer benoemen. 'Voel je vrij', wordt er benadrukt, en het is duidelijk zichtbaar dat de mensen zich op hun gemak voelen en tot niets worden verplicht. Vanzelfsprekend is een dergelijke ontvangst ook heel gastvrij. Tijdens de lunch is er veel ruimte voor persoonlijk contact. In kleine groepjes zitten of staan mensen met elkaar te praten. Het gaat niet helemaal vanzelf met anderen in contact te komen, maar met een klein beetje initiatief heb je zo een interessant gesprek met iemand.
Wanneer iedereen heeft gegeten, gaat de deur van de zaal open. De mensen worden vriendelijk uitgenodigd voor een tijd van bezinning.

Stilte en rust

Niet iedereen loopt de zaal binnen. Sommige mensen blijven nog even doorpraten na het eten. In de zaal is het heel rustig, ook al is het niet helemaal stil en bewegingloos. De kinderen zijn aan het knutselen. In een

Het is duidelijk zichtbaar dat de mensen zich op hun gemak voelen

hoek zit iemand te lezen. Daarnaast staan enkele iconen opgesteld met kaarsverlichting, die in stilte kunnen worden bekeken. Vlak daarachter zit iemand op een laptop een Nooma-dvd te bekijken en zachtjes te beluisteren. Op glazen wandrekken staat een hele collectie Nooma-dvd's (naar het Griekse woord *pneuma*, dat geest betekent

en waarmee de heilige Geest wordt aangeduid). De filmpjes, die ongeveer tien minuten duren, brengen op (post)moderne wijze christelijke boodschappen vanuit persoonlijke levenservaringen in beeld. De eerste serie Nooma-dvd's werd gemaakt door Rob Bell, een belangrijke inspirator binnen de *emerging church*-beweging.
Naast de multimedia-afdeling tref ik een leeshoek. Op een tafel liggen wat boeken over de *emerging church*, en eromheen staan twee lichtgevende stoelen. Van het boek *EmergingChurches.NL. Nieuwe visie voor theologie en kerk in een postmoderne cultuur* (2008), geschreven door Johan ter Beek, liggen verschillende exemplaren ter inzage. Ik pak er een en zoek een plekje om het in alle rust door te bladeren. Op de achtergrond hoor ik iemand gitaar spelen.
Ter Beek is duidelijk geïnspireerd door het werk van Gibbs en Bolger. Hij geeft in zijn boek een uitvoerige beschrijving van de verschillende eigenschappen van *emerging churches* die ook deze auteurs noemen. In het laatste hoofdstuk, waarin enkele conclusies worden getrokken en aanbevelingen worden gedaan, valt een zin mij in het bijzonder op: 'We moeten beginnen met het stichten van vele Emerging Churches' (143). Johan heeft een duidelijke visie en passie. Naast zijn lokale betrokkenheid in OASE is hij vanaf het begin betrokken bij *emergingchurch.nl*, een landelijk netwerk. Wanneer ik het boek heb teruggelegd, is de creatieve tijd van bezinning ten einde en begint de gezamenlijke viering.

Feestelijk

Niet voor iedere samenkomst wordt een hele liturgie voorbereid – er is veel ruimte voor vrije bijdragen –, maar voor vandaag is dat wel gebeurd. De samenkomst staat in het teken van het kind dat wordt opgedragen. De muziek is verfrissend anders. Geen Opwekking, Johannes de Heer of psalmen op hele noten. Er wordt een aantal psalmen gezongen in de *Psalmen voor nu*-versie. In de vaste kern van OASE zitten twee muzikanten die meewerken aan het project *Psalmen voor nu* (een nieuwe psalmberijming in hedendaags Nederlands op nieuwe melodieën), en een van hen is de leadzanger van de band. Naast de psalmen (1, 8 en 145) wordt het Taizé-lied 'Bless the Lord' en de spiritual 'God is a God' gezongen. De familie van het kind dat wordt opgedragen, heeft een eigen bijdrage in de vorm van koorzang, en ter afsluiting brengt iemand geheel spontaan een mooie gitaarsolo ten gehore.
Meestal is er geen preek of overdenking, en

Voor OASE staat niet de zondagse samenkomst centraal, maar de kleine 'oase' door de week

wordt er bijvoorbeeld een Nooma-dvd getoond, maar ook dat is vandaag anders. De psalm ter overdenking wordt gelezen door een jong kind, en Johan ter Beek houdt een soort preek, al is hij dat naar eigen zeggen niet gewend hier. Hij begint met het lezen van een eigentijds verhaal over twee bomen, goed te volgen voor kinderen, en spreekt

Een preek is hij naar eigen zeggen niet gewend hier

vervolgens over psalm 1, die volgens hem bedoeld is als onderricht voor de kinderen. Hij brengt interessant exegetisch commentaar van Walter Bruegemann naar voren, wat ook veelzeggend is, want deze oudtestamenticus is zeer geliefd onder de postmodernen.
Het opdragen van het kind, waarbij wordt gehoopt dat de jongen in zijn leven – naar psalm 1 – vrucht zal dragen, is een plechtig en tegelijkertijd feestelijk moment. Wie een dergelijke plechtigheid al eerder heeft meegemaakt in een bekende traditie (zoals in baptisten- of pinkstergemeenten), zal hier veel herkenning vinden. Het is wel opvallend veel werk verricht om van deze samenkomst een echt feest te maken.

Ontstaan

Het lijkt er sterk op dat vernieuwing een belangrijke rol speelt in de hierboven beschreven samenkomst. De gezinnen die deel uitmaken van de vaste kern van OASE, hebben ongeveer drie jaar geleden de Nederlands Gereformeerde Kerk verlaten, om verschillende redenen, waaronder het ontbreken van een missionaire instelling en gebrek aan ruimte voor vernieuwing in de kerk. Zij begonnen een huisgemeente en noemden zichzelf 'nomaden', omdat zij zich

als rondtrekkers beschouwen. Zij noemen de (kleine en grote) samenkomsten oasen om hiermee uit te drukken dat zij als nomaden in de oase samenkomen. In de 'kleine oasen' staat het onderwijsaspect centraal door interactief nadenken over geselecteerde onderwerpen of literatuur. Als voorbeeld wijst Johan ter Beek op de boeken van N.T. Wright en de actuele interesse voor *new monasticism*. In de 'grote oasen' lijkt de nadruk meer te liggen op ontmoeting. In ieder geval staat de zondagse samenkomst niet centraal. Ter Beek noemt het veeleer een bijkomstigheid. Dit roept vragen op naar de identiteit van OASE en de vraag waar deze gemeenschap voor staat.

Nieuwe traditie

Johan ter Beek ziet OASE graag als een 'verhalen vertellende gemeenschap'. Het doel van deze 'postmoderne nomaden' is in navolging van Jezus het koninkrijk van God te laten zien door levens, relaties en verhalen heen. Dit gebeurt niet in de eerste plaats tijdens een bepaalde samenkomst, maar in het alledaagse leven in de praktijk. Onderwerpen als sociale actie, milieu, politiek en praktische gerechtigheid staan hoog op de agenda van OASE. Men wil gemeenschappelijk en actief laten zien wat Jezus Christus heeft voorgeleefd, en niet individueel en passief berusten in het feit dat Jezus voor de zonden van verschillende individuen is gestorven. Natuurlijk is dat laatste waar, maar het is niet het hele verhaal. Het *hele* verhaal moet verhalenderwijs worden verteld door *heel* het leven heen. OASE wil geen water bij de wijn doen, wat betreft de toewijding aan Jezus Christus. De nadruk ligt daarom ook op volgerschap, niet op leiderschap. Van leiderschapsposities wil men niets weten.

Het gaat niet om verandering en vernieuwing op zichzelf

Beslissingen worden gezamenlijk genomen, al is er voor ieder besluit natuurlijk iemand die het initiatief neemt. In de praktijk werkt dit prima volgens Ter Beek. Hij beschouwt zichzelf als de theologische inspirator van de gemeenschap, niet als bijvoorbeeld voorganger of oudste. Op de vraag of er zaken zijn die hem niet aanspreken in de *emerging church*-beweging, antwoordde hij dat het niet goed is steeds te veranderen. Hij merkt soms dus puberaal gedrag op in *emerging churches* en wenst daarin niet mee te gaan. Het gaat niet om verandering en vernieuwing op zichzelf. Dus is het op een gegeven moment goed minstens een aantal jaren aan iets vast te houden. We mogen dus verwachten dat OASE naast vele bestaande tradities waaruit rijkelijk wordt geput, nog wel even in de nieuwe traditie van een verhalen vertellende gemeenschap zal blijven staan.

— Raymond Volgers is promovendus aan de Evangelische Theologische Faculteit in Leuven (België) en werkt als verzorger/begeleider in Waalre (Nederland).

Steeds opnieuw beginnen

Gemeentestichting en de kerk

Stefan Paas onderzoekt de ontwikkelingen in gemeentestichtingsland. Nieuw vaarwater werd en wordt ontdekt. Evangelischen en oecumenischen gaan verschillende wegen, maar groeien ook naar elkaar toe. Waar projecten als laboratoria van vernieuwing dienen, kunnen ze veel opleveren.

In *Met anderen tot Christus* (2000) zegt Bert Hoedemaker ergens dat de kerk de 'institutionele zichtbaarheid' is van 'de missionaire beweeglijkheid van het christendom' (83). Kerk en zending zijn in die definitie nauw op elkaar betrokken, maar tegelijkertijd zijn ze onderscheiden. Hoedemaker sluit hier aan bij wat veel kerkleden vanzelfsprekend vinden: de kerk is er voor de verdieping en het bewaren van de traditie, en de zending is er voor ontdekking, vernieuwing en grensoverschrijding. Kerk en zending moeten contact houden, maar we kunnen niet van een en dezelfde gemeenschap vragen dat zij zowel kerk is als zendingsbeweging.

Minder vanzelfsprekend

Het is boeiend te zien dat deze zo natuurlijk ogende werkverdeling de laatste jaren minder vanzelfsprekend is geworden. Dat dit zo is, heeft veel te maken met de opkomst van het verschijnsel missionaire gemeentestichting. In Nederland zijn de laatste decennia honderden nieuwe gemeenten gesticht. In het onlangs verschenen handboek *Als een kerk (opnieuw) begint* (Gerrit Noort en anderen, 2008) wordt alleen al gesproken over ten minste duizend migrantengemeenten. Verder zijn er na 1990 minstens driehonderd 'autochtone' nieuwe gemeenten gesticht. Daarbij moeten we onder ogen zien dat al ruim vóór dat jaar veel nieuwe (evangelische) gemeenten werden gevormd in Nederland. Heel veel van deze gemeenten zijn gesticht vanuit een sterke missionaire motivatie: het verlangen mensen bij de christelijke traditie te betrekken die daarbij voorheen niet betrokken waren.
In dit artikel geef ik eerst een overzicht van ontwikkelingen in gemeentestichting. Daarna ga ik in op de vraag wat gemeentestichting kan betekenen voor de kerken in Nederland.

De eerste golf

De eerste na-oorlogse golf gemeentestichtingen in Nederland viel samen met de opkomst van de evangelische beweging. Het ging hier om de vorming van een deels nieuwe kerkelijke praktijk, die voor veel mensen beter aansloot bij de veranderende spirituele en liturgische behoeften van nieuwe generaties na de jaren zestig (de

'wending naar het subject'). De bestaande kerken waren onvoldoende in staat die snelle cultuurverandering mee te maken. We zouden kunnen zeggen dat het hier ging om een aanpassingsstrategie van het Nederlandse christendom: er waren nieuwe kaders en vormen nodig omdat de bestaande niet flexibel genoeg waren om afdoende te reageren op de veranderingen. Dat neemt niet weg dat dit soort gemeentestichting vaak polariserend werkte. Dat had verschillende oorzaken.

Allereerst ging het om een praktijk die sterk geïnspireerd was door Amerikaanse organisaties en kerkverbanden. Zij introduceerden in Nederland de idee van de kerkelijke 'markt': een situatie waarin kerken met elkaar concurreerden om mensen. Veel evangelische gemeenten streken juist neer op plaatsen waar al veel kerken waren, met de min of meer bewuste intentie ontevreden kerkleden een alternatief te bieden. De bestaande kerken, die plaatselijk een monopoliepositie hadden of met andere kerken waren georganiseerd in kartels, zagen dit met lede ogen aan.
In de tweede plaats zetten deze nieuwe kerken zich vaak expliciet af tegen de bestaande. Ook dit had deels te maken met Amerikaanse inspiratie. In de Verenigde Staten leefde sinds de oorlog vrij breed het besef dat het christendom in Europa kwijnend was, en dat de kerken daar vrijzinnig en missionair niet-effectief waren. Daarom waren daar nieuwe kerken nodig. De gevleugelde uitspraak van de Amerikaanse kerkplantingsgoeroe Peter Wagner 'Het is gemakkelijker baby's te krijgen dan doden op te wekken' was een slogan van veel gemeentestichtingen in de jaren zeventig en tachtig. Veel van wat nu 'gemeentestichting' heet, is nog altijd belast met deze erfenis.

Nieuwe ontwikkelingen

De laatste tien jaar is er echter het een en ander veranderd in gemeentestichtingsland. Ik noem vijf belangrijke ontwikkelingen:

1 Het besef is breed doorgedrongen dat Nederland in hoog tempo een onkerkelijk en niet-christelijk land aan het worden is. Het ontwikkelen van nieuwe missionaire initiatieven krijgt daarmee grote urgentie.

2 Het is duidelijk geworden dat de golf evangelische gemeentestichtingen van de jaren zeventig en tachtig dit tij niet heeft kunnen keren, al kunnen we nooit zeggen hoeveel mensen bij de christelijke traditie betrokken zijn gebleven dankzij de evangelische beweging. Het simpelweg reproduceren van bestaande kerken blijkt echter niet de manier om de christelijke traditie in Nederland vitaal te houden.

3 Ook sommige traditionele kerkgenootschappen zijn zich gaan bezighouden met gemeentestichting in Nederland. Het gaat daarbij in het bijzonder om de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt. Deze kerken putten daarbij vaak uit ervaringen die zij hebben opgedaan met 'buitenlandse zending'. De nadruk ligt minder op snelle reproductie en meer op zorgvuldige contextualisatie.

4 Er is een stroom literatuur beschikbaar gekomen, vooral uit Engeland, met daarin de verwerking van allerlei gemeentestichtingsprojecten sinds de jaren negentig. De Anglicaanse Kerk heeft inmiddels het stichten van nieuwe gemeenten en missionaire gemeenschappen als beleid aanvaard, en zij stimuleert dit waar mogelijk. Het rapport *Mission-Shaped Church* (2004) is daarvan een goede illustratie.

5 Er zijn nieuwe inspirerende modellen ontwikkeld, die voor veel gevestigde kerken in Nederland meer aanspreken dan evangelische voorbeelden als *Willow Creek*. Hierbij kunnen we vooral denken aan de *Redeemer Presbyterian Church* in New York, met haar pastor Tim Keller, en aan de organisatie *Urban Expression*, die put uit het gedachtegoed van de Britse baptist Stuart Murray. Beide modellen worden gekenmerkt door

een holistische kijk op zending, aandacht voor theologie en de intentie de plaatselijke context serieus te nemen en van invloed te laten zijn op de kerkvorming en de theologie en liturgie van de nieuwe gemeente.

Deze ontwikkelingen hebben gemeentestichting in een nieuw vaarwater gebracht. Nog steeds vindt er veel 'ouderwetse' evangelische gemeentestichting plaats, vaak in de bijbelgordel (Barneveld - Amersfoort - Apeldoorn). Zulke gemeentestichting vindt officieel meestal plaats uit missionaire motieven, maar wordt in de praktijk gekenmerkt door weinig aandacht voor contextualisatie en weinig behoefte aan kerkelijke vernieuwing. Onder invloed van de nieuwe ontwikkelingen gebeurt gemeentestichting echter steeds meer met een bewuste missionaire motivatie en met de bedoeling de christelijke traditie present te stellen op plaatsen waar zij dat niet (meer) is. Zo zijn er de laatste jaren veel nieuwe gemeenten gesticht in de grote steden. In het boek *Als een kerk (opnieuw) begint* worden tien van deze nieuwere projecten besproken.

Oecumenisch of evangelisch?

Gemeentestichting gebeurt in Nederland overwegend vanuit 'orthodoxe' of 'evangelicale' kerken. Dit is deels te verklaren vanuit de hierboven beschreven geschiedenis in Nederland, maar heeft ook een theologische achtergrond. Die laat zich sterk vereenvoudigd samenvatten vanuit de tegenstelling tussen *evangelicals* en *ecumenicals*. De verhouding tussen God, kerk en wereld is veelbesproken in de moderne zendingsgeschiedenis. Schematisch kunnen we zeggen dat *evangelicals* zeggen dat God (bij voorkeur) via de kerk in de wereld werkt. De kerk is daarbij een voorhoede van Gods koninkrijk, en daarom geroepen tot getuigenis en dienstbetoon. *Ecumenicals* daarentegen vinden dat de wereld het primaire werkterrein van God is. De kerk is nodig als bewaarplaats van de traditie, maar zij is niet het uitverkoren instrument van God om zijn zending in de wereld te verrichten. Kerk is niet vooraf verkrijgbaar, los van de context, maar neemt juist gestalte aan in het voortdurend zoeken naar Gods werk in de wereld.
Vanuit die achtergrond is te begrijpen dat zending en kerkvorming voor evangelicalen dicht tegen elkaar aan liggen en soms zelfs kunnen samenvallen. Oecumenischen hebben de neiging de kerk veel meer te relativeren en haar voorlopigheid te benadrukken. Gemeentestichting kan vanuit deze achtergrond al snel worden gezien als kerkcentrisch bezig zijn of als het inbrengen van vooraf geconstrueerde kerkmodellen in nieuwe contexten.

Gemeenschappelijk belang

Toch is er ook sprake van naar elkaar toegroeien. Oecumenischen hebben ontdekt dat vitale plaatselijke gemeenten nodig zijn om de christelijke traditie levend en actueel te houden. De sterke relativering van de kerk, zoals in de jaren zestig en zeventig populair was, lijkt daarmee op haar retour. Bovendien betekent een boedelscheiding tussen kerk en zending doorgaans dat kerken overgelaten worden aan verstarring. Veel evangelicalen nemen van hun kant af-

stand van een al te eenzijdige bekeringstheologie, waarbij de kerk slechts dient als opvangplaats van geredde zielen in een verder afgeschreven wereld. Hier groeit ook het besef dat de kerk een open proces is van voortdurende reformatie, al zal men bepaalde inhouden wel vooraf willen veiligstellen.
Interessant is in dit opzicht de beweging van de *emerging church*, die een positieve visie op de schepping en de cultuur combineert met een postevangelicale inspiratie. Het lijkt erop dat deze beweging zich zowel door oecumenische als door evangelicale inzichten wil laten leiden in haar zoektocht naar postmodern kerk-zijn.
Zo groeit er een gemeenschappelijk belang, namelijk de noodzaak voortdurend te zoeken naar innovatie van de kerk. Dat is nodig, zowel voor het bewaren en doorgeven van de traditie aan nieuwe generaties als voor het betrekken van nieuwe groepen mensen bij de christelijke traditie. Veel van die innovatie zal moeten en kunnen gebeuren door het zorgvuldig en geduldig bouwen aan bestaande gemeenten. Maar dat is niet genoeg. Een les van de zendingsgeschiedenis is dat echte theologische, liturgische en missionaire vernieuwing pas plaatsvindt wanneer de kerk gestalte aanneemt in nieuwe contexten. Het vormen van nieuwe gemeenten op plaatsen en onder groepen waarin de kerk niet of nauwelijks meer aanwezig is, is daarvoor enorm belangrijk. Gezond verstand zegt ook dat zulke ingrijpende vernieuwing waarschijnlijk alleen mogelijk is in een jonge gemeente die helemaal opnieuw begint. Daar zijn minder gevestigde belangen te verdedigen, en hoeven minder verschillende mensen tevreden gehouden te worden.

Mogelijke vruchten

Gemeentestichtingsprojecten kunnen dienen als laboratoria van vernieuwing, als zij deskundig worden opgezet en worden voorzien van voldoende middelen. Daarvoor is ook nodig dat gemeentestichters voldoende opleiding en armslag krijgen om als 'zendeling' te werk te gaan. Een zekere afstand tot de moedergemeente of het zendende kerkverband is daarvoor noodzakelijk. In dat geval kan een gemeentestichting veel opleveren. In het boek *Als een kerk (opnieuw) begint* wordt een aantal van die vruchten genoemd:

1 *Vindplaatsen van holistische missie*
Traditioneel bestaat er in de moderne kerkgeschiedenis een onvruchtbare tegenstelling tussen getuigenis en dienst. In sommige nieuwe gemeenten lijkt die tegenstelling tussen evangeliserende orthodoxen en solidariserende vrijzinnigen overwonnen te worden. Er is ruimte voor onbeschaamde evangelisatie, terwijl die niet in mindering wordt gebracht op dienstverlening en het zoeken naar gerechtigheid. De *cause of the poor* en de *cause of the lost* zijn geen onverzoenlijke tegenstellingen, zo blijkt in deze gemeenten.

2 *Bereiken van nieuwe groepen*
Uit buitenlands onderzoek (vooral in de Verenigde Staten) blijkt dat nieuwe gemeenten beter dan oudere in staat zijn mensen te winnen voor Jezus Christus. Of

dit in Nederland ook zo is, zal nog moeten blijken. Maar het lijkt erop dat een aantal van de gemeenten die in *Als een kerk (opnieuw) begint* beschreven zijn, enigszins 'succesvol' zijn met hun poging grenzen te overschrijden. Hoe dan ook, om mensen te bereiken die niet of nauwelijks te vinden zijn in bestaande kerken in de desbetreffende context, zal het vaak nodig zijn iets nieuws te beginnen. Zo kan men zich zonder compromissen te sluiten richten op die groep. We kunnen dan denken aan migranten in Rotterdam, aan bewoners van een achterstandswijk in Den Haag of aan jonge seculiere carrièremensen in Amsterdam.

3 Nieuw leiderschap

Omdat gemeentestichtingen vaak klein en kwetsbaar zijn, is iedereen nodig. Zulke contexten geven ook gelegenheid tot leiderschap aan mensen die in de bestaande kerken niet snel met zulke verantwoordelijkheden belast worden. We kunnen denken aan jongeren, vrouwen, niet-theologen, jonge christenen, mensen aan de onderkant van de samenleving.

4 Acceptatie van de marge

Gevestigde kerkgenootschappen lijken nogal eens moeite te hebben om zich aan te passen aan de veranderde situatie in Nederland. Enerzijds koestert men het verleden, waarin men vaak min of meer vanzelfsprekend toegang had tot de macht en het centrum van de cultuur. Anderzijds beseft men dat dit niet langer zo werkt, maar heeft men er moeite mee een plek te vinden in de nieuwe verhoudingen. Opnieuw beginnen in onbekende contexten, klein en kwetsbaar, dwingt kerken te contextualiseren in de marge van de samenleving en buiten de eigen 'comfortzone'.

Hoe verder?

Ik zie gemeentestichting graag als de 'ontwikkelruimte' van de kerk. Idealiter zou ieder kerkgenootschap er goed aan doen ieder jaar een zeker aantal nieuwe gemeenten te stichten, zonder al te veel kaders vooraf en het liefst in overleg met andere kerkgenootschappen. Lang niet al die projecten zullen slagen, maar zo creëert men wel de noodzakelijke ruimte om frisse ideeën te laten groeien, ervaring op te doen met missionaire contextualisatie en andere typen leidinggevenden een kans te geven om zich te ontplooien. En alleen zo zullen oude gemeenten die moeten sluiten, vervangen kunnen worden. Het is daarom nodig dat kerkgenootschappen fondsen vrijmaken voor het opzetten van nieuwe gemeenten (er komt genoeg geld vrij door kerksluitingen) en voor het opleiden van kerkelijke pioniers. Gemeentestichting is niet het een en al, maar alles wijst erop dat hier sprake is van een belangrijk instrument voor de missionaire vernieuwing van de kerk in Nederland.

— Stefan Paas, theoloog, is actief als gemeentestichter in Amsterdam. Daarnaast werkt hij als docent Missiologie aan het Center for Evangelical and Reformation Theology van de Vrije Universiteit in Amsterdam en is hij lector Gemeenteopbouw aan de Christelijke Hogeschool in Ede.

Zondag

'We kunnen over God praten, maar dat doen we niet.'
Ze kijkt me uitdagend aan; ik word er verlegen van.

Twee dagen eerder heb ik haar voor het eerst ontmoet.
Soledad.
Bij een workshop weven in El Alto. In de paar uurtjes waarin we samen weefden – beter gezegd: waarin ik maar wat deed, en zij een prachtige sjaal in elkaar vlocht –, raakten we aan de praat.

Ze is 26 jaar oud. Net als ik.
Ze heeft vier dochters; één is er overleden.
Ooit had ze een man, nu niet meer. Haar echtgenoot – die al hun geld aan alcohol verkwistte – heeft haar verlaten.
Via een project voor alleenstaande vrouwen is ze naar El Alto gekomen.
Nu verkoopt ze haar weefsels in de straten van La Paz.

Ik zet mijn recorder aan.
Er staan een pot Nescafé en een mandje oud brood op tafel.
Zwijgend drinken we onze cafecito.
'Waarover zou je dan willen praten?', hoor ik mezelf onhandig zeggen.
'Ik wil sjaals en dekens exporteren naar een land als dat van jou.'
Ze kijkt me verwachtingsvol aan.

Het valt me opnieuw op hoe prachtig en levendig haar ogen zijn.
'Zodat ik schoolspullen kan kopen voor mijn meisjes.'
'Maar voordat het zover is,' gaat ze gedreven verder, 'is zondag de drukste dag. Als ik een plekje heb veroverd en mijn meisjes heb ondergebracht, verdien ik soms wel meer dan honderd pesos. *Meer dan honderd ...'*
Trots kijkt ze me aan.

In de verte luiden de kerkklokken: het is vijf uur.
Ze kijkt uit het raam naar buiten, waar het begint te schemeren.
Ik draai het bandje in mijn recorder om en schenk koffie bij.
'Ik wil wel gaan, heel graag zelfs.'
Ze kijkt me aan. Haar stem lijkt even over te slaan.
'Maar er is geen tijd. Geen tijd. Zondag is de drukste dag, weet je.'
Ze slaat haar levendige ogen neer en fluistert zachtjes:
'Más de cien pesos ... Más de cien ...'

— Hilde Abma woonde een halfjaar in Bolivia in het kader van haar afstudeeronderzoek naar de invloed van migratie op de religieuze identiteit van inheemse vrouwen. Momenteel werkt zij bij Solidaridad.

Hoopvol, nuchter én spannend

Mechteld Jansen reageert op het boek *Als een kerk (opnieuw) begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming.* Naast enthousiasme voor dit duidelijke bewijs dat missiologie in Nederland weer op de kaart staat, heeft ze ook een aantal vragen.

Toen ik een aantal maanden geleden een zo goed als afgerond manuscript van het boek *Als een kerk (opnieuw) begint* onder ogen kreeg, mocht ik daar een 'blurb' bij schrijven. Henk de Roest, een van de auteurs, legde uit dat een 'blurb' bestaat uit een 'gunnende en enthousiasmerende tekst' die ter aanbeveling op of in het boek zou verschijnen. Ik hoefde daartoe niet het hele boek te lezen, vertelde hij erbij. Kortom, ik zegde voor het eerst van mijn leven een blurb toe en kwam tot de volgende warme woorden: 'Hoopvol en nuchter boek voor nieuwsgierige mensen die zich wetenschappelijk of praktisch betrokken weten bij missionaire initiatieven.'

Nu ik het boek wel in extenso heb gelezen, dient zich natuurlijk de vraag aan of ik mijn eigen blurb nog steeds volmondig zou herhalen, en nee, dat zou ik niet doen. Ik zou er nog het woord 'spannend' aan toevoegen.

Biotopen doorbroken

Wie de vier auteurs – Gerrit Noort, Stefan Paas, Henk de Roest en Sake Stoppels – afzonderlijk kent en hen in verschillende hoedanigheden en groepen – Sake Stoppels spreekt in het boek zelfs van verschillende 'biotopen' – actief heeft gezien, kan niet anders dan benieuwd zijn naar datgene wat blijkbaar alle vier de auteurs zo boeit, fascineert en interesseert, om maar een paar veelgebruikte werkwoorden aan te halen. En dat is het ontstaan van nieuwe geloofsgemeenschappen, vooral daar waar die voortkomen uit missionaire initiatieven. Om nog even op die 'biotopen' terug te komen: het is wellicht niet voor niets dat juist in dit soort onderzoek, waarin missiologie en ecclesiologie om elkaar roepen, de theologische biotopen waarin wij ons in Nederland vaak bevinden, en soms ook wel verschansen, worden doorbroken. Hier voelt iedereen zich onzeker. Hier heeft niemand nog echte garanties voor houdbaar-

heid in de toekomst. Maar hier is wel een zekere drang en elan om ook experimenten en initiatieven die zonder garanties voor houdbaarheid ondernomen worden, van een kritische theologische stimulans te voorzien en er niet hooghartig aan voorbij te gaan. 'Staat missiologie weer op de kaart in Nederland?', vroeg een student me pas. Dit boek is er het bewijs van.

Het boek kent een duidelijke opbouw: eerst de geschiedenis van gemeentestichting, vervolgens een groot palet aan gevalsbeschrijvingen, daarna een missiologische en ecclesiologische analyse en ten slotte de vragen op de gebieden van kerkrecht, beleidsvorming en opleiding die met gemeentestichting samenhangen. Het boek is goed gedocumenteerd en heel toegankelijk geschreven en biedt een dermate brede verscheidenheid aan gemeenschapsvormende, gemeentestichtende initiatieven dat niemand zich eraan kan onttrekken onder het motto 'dat zijn mijn clubkleuren niet'.

Uitdaging

Ik ben geïnteresseerd in de motieven voor gemeentestichting. Dan lees ik dat die vooral liggen op het gebied van een verlangen naar theologische en liturgische vernieuwing én het onderdak bieden aan nieuwe gelovigen, die dat onderdak niet zo makkelijk in traditionele kerken kunnen vinden. Ik lees ook dat men interesse wil wekken voor de christelijke traditie en mensen wil werven voor Jezus Christus en de 'zaak' waarvoor hij stond.
Juist in een tijd waarin velen, ook in de kerken, er niet meer zo van overtuigd zijn dat het heil dat door Christus wordt aangeboden, voor mensen doorslaggevend is, zal dit boek velen aan het denken zetten. Hoe moet immers dat doorslaggevende onder woorden worden gebracht als dat doorslaggevende voor velen, ook in evangelische kring, niet meer een kwestie is van eeuwige straf en eeuwige beloning na onze dood? Terecht daagt het boek die mensen uit die een eeuwigheidsperspectief en misschien sowieso een beloningsperspectief laten varen.

'Bekering' als kernwoord

Het boek heeft hier en daar ook wel iets defensiefs: het wil tegengas geven bij het beeld dat gemeentestichting kenmerkend is voor een voorbij tijdperk van genootschappelijke zending in een koloniaal verleden en tegen het beeld dat gemeentestichting een geliefd speeltje is van *evangelicals*. Gemeentestichting staat onder verdenking

Gemeentestichting staat onder verdenking van bekeringsijver. Dat is een raar woord

van evangelische bekeringsijver. Dat is een raar woord: 'bekeringsijver'. Evangelischen weten toch allang dat je een ander niet kunt bekeren? En van oecumenischen wordt gemeld dat bekeringstheologie nogal eens tegenover koninkrijkstheologie wordt gezet. Oecumenischen weten toch allang dat je rechtsomkeer moet maken, wil je iets beleven van dat koninkrijk, die huishouding of economie van God? Het zou, kortom, niet onverstandig zijn 'bekering' juist een kernwoord te maken in onze gezamenlijke missiologische en ecclesiologische doordenking.

Innerlijke spanningen

Het boek is spannend, wellicht juist doordat het ook wel wat innerlijke spanningen kent. Gemeentestichting was tot ongeveer de jaren negentig van de vorige eeuw een Noord-Amerikaans importproduct en wordt vanuit de *Church Growth Movement* gepresenteerd als een soms welbewust concurrerend en een soort gebiedsveroverend plan. Dat is ook niet helemaal verdwenen, als ik de overzichten van koepels en kerken zie, waarbij gesproken wordt van doelstellingen als: 'In 2025 moeten er zoveel gemeenten van onze signatuur bij gekomen zijn.' Dit versterkt de indruk dat gemeentestichting doel op zichzelf geworden is. Anderzijds wordt benadrukt dat gemeentestichting geen concurrentie met bestaande kerken beoogt en geen doel op zichzelf is. Een andere spanning is de vraag of en in hoeverre de teams die aan gemeentestichting beginnen, zichzelf zien als *uitgezondenen* vanuit een zogenoemde moederkerk en daaraan ook verantwoording verschuldigd zijn. Wat dat betreft, vond ik het leerzaam wat in het historische hoofdstuk wordt geschreven over gemeentestichters als grensgangers en intermediairs, die als tolken functioneren tussen wat er in oudere en nieuwere gemeenten gebeurt.

Ten slotte brengt het boek de spanningsvolle driehoek *belonging - believing - behaving* opnieuw op tafel, en alleen al daarom zou ik dit boek aan iedereen willen aanbevelen. Het is immers voor iedereen die zich met missionair kerk-zijn en gemeentevorming bezighoudt, een belangrijke vraag in welke volgorde bekeringsprocessen zich meestal voltrekken. Weten mensen zich in eerste instantie aangesproken door het evangelie (*believing*) en gaan zij dan een geloofsgemeenschap zoeken (*belonging*)? Of is het veel aannemelijker dat mensen zich in eerste instantie welkom weten en zich thuis gaan voelen in een bepaalde gemeenschap en daarin stap voor stap thuis raken in het evangelie? En hoe zit het met het over-

nemen of zich eigen maken van bepaalde christelijke praktijken en gedragingen (*behaving*)? Gaat dat vooraf aan het echt opgenomen worden in een christelijke geloofsgemeenschap, misschien zelfs als voorwaarde voor toetreding? Of leer je die praktijken en gedragingen gaandeweg in de gemeenschap, en brengen die zelfs geloof teweeg?

Masculiene aangelegenheid

Tot slot wordt aangegeven dat gemeentestichting, vooral de kerkplantersvariant, een nogal masculiene aangelegenheid is. Ik herinner mij dat Stefan Paas mij met een weldadige zelfspot de grap aan de hand deed dat het hier wel eens zou kunnen gaan om een groep 'jongens met te veel testosteron': hun *overdrive* investeren zij in het werk van de Heer. Gelukkig zien we in de missiegeschiedenis ook voorbeelden van meer vrouwelijk leiderschap, en terecht zegt het boek dat bijvoorbeeld de geschiedenis van de Herrnhutters ons hierin tot lering zou kunnen strekken.

De bekering van Tsjoop

Vanuit die geschiedenis van de Herrnhutterzending is mij nog een ander verhaal bijgebleven, dat in november 2008 in de Zinzendorf-lezing onder het stof vandaan werd gehaald door Christoph Reichel, die bij het Zeister Zendingsgenootschap (ZZg) werkt. Het was voor mij een lichtgevend verhaal voor gemeentestichting.
Hoofdman Tsjoop in Suriname ontving de zendeling Johann Heinrich Rauch in 1740 in zijn hut. Hoofdman Tsjoop had al veel meer zendelingen ontmoet. De een vertelde over God, maar Tsjoop had hem weggestuurd met de vraag: Denk je dat we dat niet allang weten? De ander begon over de moraal, over niet stelen, geen alcohol gebruiken en geen leugens vertellen. En Tsjoop had geantwoord: Denk je dat we dat niet allang weten? Ga toch naar je eigen mensen om dat te leren. Toen kwam Rauch in 1740, en

Gelukkig zien we in de missiegeschiedenis ook voorbeelden van vrouwelijk leiderschap

die viel, doodmoe van de reis en na een gesprek zoals dat gaat over de menswording van God en zo, gewoon in slaap op de bedstee in de hut van Tsjoop. En Tsjoop dacht: Kijk die man, zo zonder zorgen, zo vreedzaam. Ik zou hem zo dood kunnen slaan en in het bos kunnen gooien, en er zou nooit meer iemand naar hem vragen. Wat is het toch dat hij zich zo zonder angst aan mij uitlevert? Het was het begin van de bekering van Tsjoop.

— Mechteld Jansen is als hoogleraar missiologie verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit Utrecht en als onderzoeker aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij gaf deze reactie bij de presentatie van Gerrit Noort, Stefan Paas, Henk de Roest en Sake Stoppels, *Als een kerk (opnieuw) begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming,* Zoetermeer: Boekencentrum, 2008, ISBN 978 90 239 2291 9.

Bidden en de handen uit de mouwen

De Sant' Egidio-gemeenschap te Antwerpen

In hartje Antwerpen, tussen vele winkels, zie je plotseling een grote houten deur die wagenwijd openstaat. Die leidt naar de gebouwen van de Sant' Egidio-gemeenschap, maar ook naar de familiewoning voor ouderen 'Simeon en Hanna', waar Hilde Kieboom, mede-oprichtster van de Sant' Egidio-gemeenschap in België, een handje toesteekt. Een portret van een succesvolle gemeenschap en de enthousiaste drijvende kracht erachter.

In 1968 stond de wereld op een keerpunt. Ook in Rome vonden studenten het hoog tijd voor vernieuwing. Andrea Riccardi, een achttienjarige student, wilde iets anders dan politieke en structurele veranderingen realiseren. Hij wilde het verlangen van vele jonge mensen om de samenleving te vernieuwen concretiseren. Hij besloot dat je veranderingen in de wereld kunt bereiken wanneer je begint bij jezelf. Riccardi was ervan overtuigd dat het evangelie de uitweg bood. In een turbulente periode zette hij spirituele veranderingen op de eerste plaats. Vanaf het begin zijn gebed en inzet heel belangrijk in de Sant' Egidio-beweging. Het werd een lekenbeweging die zich inzet om te luisteren naar de armen en naar het evangelie.

Degenen die op zoek zijn

Bijna vijftien jaar later kwam Hilde Kieboom bijna per toeval in aanraking met de Sant' Egidio-gemeenschap in Rome. 'Tijdens een jongerenreis met de Antwerpse priester Hendrik Hoet ontdekte ik Sant' Egidio. Het werd een aangename kennismaking. Ik werd onmiddellijk getroffen door de frisse manier van christen zijn. Er was geen sprake van een schaamtegevoel, waar christenen in België vaak last van hebben.' Langzaamaan groeide bij Kieboom het idee een dergelijke beweging ook in België te realiseren.
Toch liep dit niet van een leien dakje. 'Vaak

was de reactie die ik te horen kreeg: Waarom hebben we iets nieuws nodig? Het is zo typisch zich af te zetten tegen nieuwe ervaringen in de kerk. En bestonden er al niet genoeg organisaties die zich richtten op de armen? Konden we daar niet bij aansluiten? Toen ik zelf voor het eerst in het Schipperskwartier kwam, zag ik veel armoede. Dit had een enorme invloed op me. In mijn 'eigen' stad was heel veel armoede.
Een tweede tegenkanting bij de opstart van Sant' Egidio in Antwerpen was de gedachte dat er geen katholieken meer waren in België. Men reageerde dat zo'n beweging in Italië geen probleem was, aangezien het een zeer katholiek land is. Maar in België zou ik geen jonge geëngageerde mensen vinden.'
Het succes van de beweging toonde echter het tegenovergestelde. 'Het werd een echte uitdaging. We hadden een boodschap voor de jonge mensen van deze tijd. Ik heb veel jongeren ontmoet die op zoek waren. Je moet niet proberen de jongeren te bereiken die reeds gelovig geëngageerd zijn, maar net diegenen die op zoek zijn.'

Vriendschap aanbieden

Wereldwijd is de Sant' Egidio-gemeenschap in meer dan zeventig landen op verschillende continenten actief. Meer dan vijftigduizend mensen zijn met deze beweging verbonden. De gemeenschap heeft verschillende taken, waarbij gebed en het evangelie steeds een betekenisvolle basis vormen. 'De vriendschap met de armen vormt een belangrijke taak binnen Sant' Egidio. We willen armen uit hun isolement halen. We creëren onder meer eigen gebedsmomenten. Er bestaan ook scholen van vrede, die erop gericht zijn kinderen uit kansarme gezinnen gedurende enkele uren per week samen te brengen.'
'Een andere taak die we opnemen, is bekend onder de naam 'Leve de Ouderen'. Ook in deze beweging vormt vriendschap een invloedrijke basis. De eenzaamheid waarin vele ouderen verzeild zijn geraakt, is een zeer pijnlijke situatie. Daarnaast organiseert Sant' Egidio veel initiatieven met nieuwkomers. Meer dan veertig nationaliteiten worden verzameld in de beweging 'Volkeren van vrede'. Wat duidelijk wordt, is dat nieuwkomers niet slechts willen profiteren, zoals zo vaak wordt gedacht, maar dat ze zelf ook de handen uit de mouwen willen steken en willen meehelpen aan de opbouw van de samenleving. Zo gaan ze vaak op bezoek bij ouderen en worden er vriendschapsbanden aangeknoopt.'
In Antwerpen is een van de vele taken van Sant' Egidio algemeen bekend onder de naam Kamiano. 'Kamiano is een restaurant waar vierhonderd daklozen tweemaal per week gratis een warme maaltijd krijgen. De naam verwijst naar pater Damiaan, verkozen tot 'grootste' Belg, die door de melaatsen van Molokai Kamiano werd genoemd. Maar Kamiano reikt verder dan het aanbieden van een maaltijd. Enerzijds wordt er voorzien in de concrete noden van de daklozen, zoals een douche, onderdak en eten, maar daarnaast wordt er ook vriendschap

'Je moet proberen de jongeren te bereiken die op zoek zijn'

aangeboden.' Kamiano doet meer dan de hongerigen spijzen. Dit is de rode draad in de boodschap die Sant' Egidio wil uitdragen: de beweging wil bruggen bouwen, mensen samenbrengen en de dialoog aangaan.

Vernieuwing in de kerk

In het vaak verstarde Vlaamse kerkklimaat was de start van een nieuwe beweging geen vanzelfsprekendheid. 'Het vernieuwende van Sant' Egidio is dat het gebed en inzet, engagement en spiritualiteit, samenbrengt. Dat is op zichzelf niet nieuw, maar de laatste decennia werden die twee dimensies al te vaak van elkaar gescheiden. In de lijn van het Tweede Vaticaans Concilie nemen leken op een geëngageerde manier hun verantwoordelijkheid voor de opbouw van de kerk in een maatschappij die nieuwe uitdagingen stelt. Vernieuwend is ook dat de leden van Sant' Egidio zich verbonden weten in een gemeenschap zonder echter onder één dak samen te wonen. Men komt samen om te bidden en het evangelie te beluisteren in de drukte van de stad. In deze stad zitten we met (religieuze) verscheidenheid. In dat opzicht is de aandacht voor de interreligieuze dialoog vernieuwend. We beweren helemaal niet dat alle religies zomaar hetzelfde of onderling inwisselbaar zouden zijn. Maar in de diepte van het evangelie gaan we op zoek en vinden we een manier om in ontmoeting en dialoog te treden met andere godsdiensten.'

'Bewegingen als Sant' Egidio moeten binnen de kerk hun charisma kunnen beleven'

Voor een lekenbeweging die niet afhankelijk is van het parochiegebeuren, is het niet vanzelfsprekend een plaats te vinden binnen de bestaande kerkstructuren. Ook hier is behoefte aan een soort vernieuwing van visie volgens Kieboom. 'Bewegingen als Sant' Egidio moeten binnen de kerk hun charisma kunnen beleven. Ze moeten enerzijds een plaats krijgen, zoals ook de pausen Johannes Paulus II en Benedictus XVI al meermalen uitdrukkelijk hebben gezegd, maar mogen anderzijds geen eilanden op zichzelf vormen. Vriendschap en ontmoeting, samenwerking tussen verschillende gemeenschappen en ook samenwerking met de verschillende diocesane diensten zijn belangrijk: beweging en institutionele kerk zijn complementair. Het is noodzakelijk voor de kerk van vandaag dat vernieuwende bewegingen een plaats kunnen vinden, en dat er ruimte wordt gemaakt voor nieuwe 'vruchten van de Geest'.'

'Maar er is nog een lange weg af te leggen. Vlaanderen is institutioneel verstard. Ook al lopen parochiekerken al gedurende lange tijd leeg, toch blijven vele kerkmensen zich daar angstvallig aan vastklampen. Als je geen parochie bent, heb je geen bestaansrecht, zo lijkt het wel. Het overkomt ons geregeld dat we veel geld moeten betalen om ergens in een parochiekerk eucharistie te mogen vieren. Absurd toch? Vlaanderen is in dat opzicht conservatief, terwijl men in andere landen – Nederland, Duitsland, Frankrijk, zelfs Wallonië – meer openstaat voor vernieuwingsbewegingen binnen de kerk. Ook in Rome, onder de neus van het

Kerstmis voor vierhonderd daklozen in het Kamiano-restaurant in Antwerpen

Vaticaan, is meer mogelijk dan hier. Vlaanderen houdt zich sinds het Tweede Vaticaans Concilie bezig met structurele en organisatorische veranderingen, maar sluit zich de facto af van evangelische vernieuwing in de Geest. Hoewel het de laatste tijd iets beter is, is er een hele generatie bisschoppen en beleidsmensen die veel energie hebben gestopt in het tegenhouden van nieuwe bewegingen. Allicht zijn er daarom in Vlaanderen ook weinig van de grond gekomen, want het is vaak tegen de stroom op roeien.'

Er kiemt iets

Toch zijn initiatieven zoals Brussel-Allerheiligen in 2006, waar de nadruk lag op het geloof in de stad, en de Europese jongerenbijeenkomst van Taizé in Brussel tijdens de afgelopen jaarwisseling een belangrijke stimulans voor vernieuwende kerkgemeenschappen. 'De samenwerking tussen verschillende bewegingen en vooral de initiatieven van jongeren zijn opvallend. Eindelijk gaan er de laatste jaren ook meer Vlaamse jongeren naar de Wereldjongerendagen. Er kiemt iets bij vele jongeren, nu religie wereldwijd, maar ook in het Westen, weer op de kaart komt. Het is een ideale tijd voor christenen om missionair te zijn. We mogen ons niet terugtrekken in een defensieve houding. De vruchten van de Geest die bestaan, moeten aangemoedigd worden. En daaraan wil Sant' Egidio werken. Het evangelie is de bron, de grote leidraad. Een vernieuwingsbeweging is nodig om op een frisse manier meer jongeren te betrekken bij het maatschappelijk gebeuren dat iedereen aanbelangt. Er zijn aanmoediging en openheid nodig!'

— Veerle Borremans is communicatiemedewerkster bij Missio België en lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Is het gras aan de overkant altijd groener?

Rooms-katholiek theoloog Peter De Mey reageert op het handboek *Als een kerk (opnieuw) begint*. Hij voert een pleidooi voor missionaire gemeenschapsvorming in verbondenheid met de *mainstream churches* en hun zoektocht naar oecumenische toenadering.

Mijn lezing van *Als een kerk (opnieuw) begint* is onvermijdelijk gekleurd door mijn achtergrond als rooms-katholiek ecclesioloog met bijzondere interesse voor oecumenische relaties tussen de christelijke kerken. Ik heb het daarom moeilijk met het gemak waarmee in dit boek stichting van nieuwe gemeenschappen buiten de traditionele kerken om lijkt te worden aangemoedigd.

Geduldige dialoog

Het handhaven van de *communio* met de gevestigde christelijke kerken lijkt mij belangrijk voor het ontwikkelen en bevorderen van de eenheid, heiligheid, katholiciteit en apostoliciteit van de lokale gemeenschap. Het handboek verwijst slechts éénmaal naar deze klassieke *notae ecclesiae*. Binnen de rooms-katholieke kerkopvatting wordt de invulling van deze kenmerken echter niet gedicteerd door het universele beslissingsniveau, maar is er ruimte voor eenheid in verscheidenheid. Heel af en toe wordt in het handboek aangegeven dat het ontstaan van een bepaalde gemeente te danken was aan een initiatief op het niveau van de classis, en meer geregeld dat het onderhouden van de banden tussen moedergemeente en dochtergemeente van belang is. Maar uit dit boek spreekt zo veel meer grote huiver voor regionale, nationale of zelfs supranationale kerkverbanden en de resolute optie voor 'congregationalistisch denken'. Men lijkt het supralokale niveau niet als een dienst aan de binnenkerkelijke eenheid te kunnen of willen begrijpen.

Ik vraag me ook af of het steeds verder uitwaaieren van de kerk van Christus in autonome kerkelijke gemeenten de oecumenische zoektocht naar een zichtbare eenheid tussen de christelijke kerken niet fel

bemoeilijkt. De oecumene die in dit boek vooral wordt aangemoedigd, is die van de *networking* met andere christelijke gemeenschappen. Niet echt de geduldige dialoog tussen de christelijke kerken met het oog op het realiseren van zichtbare eenheid. Het heeft de grote christelijke families in Nederland decennia gekost alvorens de Protestantse Kerk in Nederland boven de doopvont kon worden gehouden. Lijkt het ideaal van gemeenschapsvorming volgens deze bundel – gezien de sympathieke beschrijving van de casestudies – niet eerder in de ontmanteling van de PKN ten voordele van de ontwikkeling van écht autonome gemeenschappen te liggen? Door de versnippering van het kerkelijke landschap zal het steeds moeilijker worden representatieve dialoogcommissies samen te stellen die de dialoog met de andere christelijke kerken kunnen aangaan.

Katholieke eenheid?

Toch wil ik in de eerste plaats als rooms-katholiek ecclesioloog mijn dank uitspreken voor de ernst waarmee het thema missionering in deze bundel en in het geleefde leven dat er de inspiratiebron van uitmaakt, ter sprake wordt gebracht. Mijn kerk lijkt het er immers sinds het Tweede Vaticaans Concilie steeds moeilijker mee te hebben het thema missie een centrale plaats te geven in het leven van de kerk.

Laten we het thema missionering ook in de rooms-katholieke kerk met nieuwe onbevangenheid benaderen. In de kerkleer van het Tweede Vaticaans Concilie staat heel veel moois over de gemeenschappelijke zending van het hele volk van God en al zijn geledingen, over het apostolaat van leken en over de relaties van *communio* die er – zij het naar onze maatstaven op onvolkomen wijze – bestaan tussen de andere kerken, religies en eigenlijk tussen alle mensen van goede wil en het katholieke godsvolk. Na de beschrijving van die relaties van *communio* in *Lumen gentium* 15-16 lijkt de slotparagraaf van hoofdstuk II, die handelt over de missioneringsopdracht van de kerk, een beetje geforceerd. Een van de laatst goedgekeurde conciliedocumenten, *Ad gentes*, handelt in zijn totaliteit over de missieactiveit van de kerk. Heel veel belang wordt gehecht aan de noodzaak tot inculturatie van het christelijk geloof, waardoor, zoals het kopje van paragraaf 22 aangeeft, echte 'verscheidenheid in de eenheid' tot stand komt.

Als de verkondiging van het geloof zich laat verrijken door 'de eigen gaven van iedere volkerenfamilie', zal dit alles resulteren in 'de katholieke eenheid'. Dit is een begrip dat slechts enkele keren voorkomt in de teksten

Laten we het thema missionering met nieuwe onbevangenheid benaderen

van het concilie, die nog steeds maatgevend zijn voor het zelfverstaan van de rooms-katholieke kerk. Maar het is zaak ze goed te verstaan. De uitdrukking komt ook voor in de gevleugelde uitspraak in *Lumen gentium* 8 die het startsein heeft gegeven voor de officiële inzet van de katholieke kerk in de oecumenische beweging en die volhoudt

dat 'de enige kerk van Christus ... zich bevindt in de katholieke kerk ... hoewel er ook buiten haar schoot meerdere bestanddelen van heiliging en waarheid te vinden zijn die, als de eigen gaven van de kerk van Christus, naar de katholieke eenheid heen stuwen'. In beide gevallen mag je 'katholieke eenheid' niet begrijpen als de eenheid

Johannes Paulus II heeft sterk bijgedragen tot de verruiming van het missiebegrip

die louter en alleen in de katholieke kerk terug te vinden is, maar juist als een eenheid die gekenmerkt wordt door echte katholiciteit, begrepen als eenheid in verscheidenheid.

In eigen huis

Wie er het meest recente commentaar op *Ad gentes* op naleest, in het bijzonder die van de Tübingse katholieke ecclesioloog Peter Hünermann in *Herders Theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, merkt hoezeer er blijkbaar twee paradigma's van missionering bestonden ten tijde van het concilie. Ze zijn er allebei in geslaagd enkele sleutelteksten aan de eindtekst van het decreet toe te voegen. Enerzijds hebben de schitterende paragrafen 15-18 het, in overeenstemming met *Lumen gentium*, over de rol van het hele godsvolk en van de leken in het bijzonder, naast de ambtsdragers, in 'de opbouw van een christelijke gemeenschap'. Anderzijds wordt ook een heel hiërarchische missietheologie gegeven, waarbij onder meer gezegd wordt dat de geloofsverkondiging 'de uitdrukkelijke opdracht' is 'die van de apostelen is overgegaan op de orde van de bisschoppen, van wie de priesters de medewerkers zijn, in eenheid met de opvolger van Petrus en de opperherder van de kerk' (*Ad gentes 5*). *Als een kerk (opnieuw) begint* verzet zich dan ook terecht tegen een *topdown*-missioneringsmodel, maar beseft te weinig dat de roomskatholieke kerkvisie het alternatief in eigen huis heeft.

Op het niveau van de centrale kerkleiding heeft iemand als Johannes Paulus II sterk bijgedragen tot de verruiming van het missiebegrip: van de *missio ad gentes*, verkondiging aan de volken, tot de hernieuwde evangelisatie van de van haar religieuze wortels vervreemde postchristelijke samenleving in Europa. Dat Europa zijn christelijke wortels dient te herontdekken, was een quasiobsessief leidmotief in zijn verkondiging. Omdat het heil van hen die een 'stille geloofsval' hebben voltrokken, op het spel staat – het soteriologische motief speelt zowel bij Johannes Paulus II als bij de gemeentestichters waarover het handboek bericht een belangrijke rol –, dienen de kerkelijke verkondigers de secularisatie te lijf te gaan en Europa opnieuw te evangeliseren. De paus lijkt daarbij echter – en ik baseer mij hier op de aansporing *Ecclesia in Europa*, die hij na het beëindigen van de tweede bisschoppensynode over Europa in 2003 schreef – vooral centraal gestuurde initiatieven te bevorderen, zoals de met veel mediageweld omgeven Wereldjongerendagen, en tegelijkertijd te waarschuwen voor de bloei van 'vage en soms deviërende religiositeit'.

… centraal gestuurde initiatieven, zoals de met veel mediageweld omgeven Wereldjongerendagen

Anderzijds wordt kerk ook in de rooms-katholieke kerk in de eerste plaats lokaal gemaakt. Vanuit het nieuwe katholiciteitsbegrip van het Tweede Vaticaans Concilie is het alleen zaak dat de bisschoppenconferenties, maar ook individuele diocesen – bijvoorbeeld door het opzetten van bisschoppelijke synodes – de hun gegeven ruimte om de kerk van binnenuit te hernieuwen ten volle benutten.
Het zou bijvoorbeeld interessant zijn te kijken waar de pastorale (en financiële) prioriteiten liggen van de pastorale entiteit waartoe ik behoor, het vicariaat Vlaams-Brabant binnen het aartsbisdom Mechelen-Brussel. Juist in een tijd waarin het aantal pastoraal actieve priesters bijna gedecimeerd is in vergelijking met tien jaar geleden. Hier tekenen zich evoluties af die vergelijkbaar zijn met keuzen die in het boek geschetst worden. Bijvoorbeeld de keuzen die de Evangelische Kirche Deutschland heeft gemaakt: men zal in de toekomst nog slechts in een beperkt aantal vitale centrumkerken terechtkunnen voor het integrale pastorale aanbod, en men is evenmin bang te investeren in de ontwikkeling van categoriale vormen van pastorale zorg, en dit vooral ten aanzien van jongeren.

Voorzichtigheid

Het handboek vraagt zich bij de voorstelling van recentelijk geplante gemeenten geregeld af wat er in dit proces eerst kwam: *belonging*, *believing* of *behaving* (anders gezegd: de communautaire, de doctrinele of de diaconale component). De succesvolle voorbeelden van missionaire gemeenschapsvorming zijn er volgens de auteurs een indicatie van dat niet alleen de seculariseringsthese van Peter Berger en Harvey Cox niet langer opgaat, maar dat ook de sociologische categorie van de individualisering niet langer het meest geschikt is om het huidige levensaanvoelen adequaat te omschrijven.

Hier zou ik op basis van godsdienstsociologische literatuur toch durven pleiten voor enige voorzichtigheid. Het voorzichtige ontluiken van sporen van herontdekte religiositeit in West-Europa heeft een socioloog als Yves Lambert er maximaal toe gebracht Europa een beetje minder als een uitzondering op de wereldwijde desecularisering sthese te beschouwen. De auteurs van *Als een kerk (opnieuw) begint* concluderen uit de casestudies echter dat *belonging* opnieuw centraal staat bij de hernieuwde omarming van het christelijk geloof in een veelvoud aan vormen.

Grace Davie, die de plaats van religie in de West-Europese samenleving gewoonlijk aanduidt met de begrippen *believing* en *belonging*, is van mening dat de algemene situatie in Europa toch die van *believing without belonging* is. De optie voor het christendom is een individuele keuze, waarbij het behoren tot een belijdende kerngroep de keuze van slechts een klein aantal christenen is. De auteur gelooft wel dat die hun geloof 'plaatsvervangend' voor de bredere samenleving beleven. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking tijdens crisissituaties als het tragische overlijden van een idool als Lady Diana. Op dat moment behoort die kleine groep voor wie *belonging* wel belangrijk is, zinvolle rituelen te kunnen aanbieden waaraan de groep van randchristenen of zelfs de postchristelijke samenleving zich kan optrekken. Davie maakt binnen Europa voorlopig nog wel een uitzondering voor de lutherse staatskerken in de Scandinavische landen, waar ze eerder de omgekeerde tendens van *belonging without believing* vaststelt. Bij momenten wijzen de auteurs van het boek zelf op het – al bij al – vrij geringe aantal christenen ('enkele tienduizenden mensen') die bij de processen van gemeentestichting betrokken zijn. Is het gepast op basis van dit kleine aantal betrokkenen grote conclusies te trekken met betrekking tot het einde van het individualiseringsparadigma?

De auteurs wijzen zelf op het geringe aantal christenen die bij gemeentestichting betrokken zijn

Gezamenlijke verkondiging

Mijn bijzondere aandacht gaat ten slotte uit naar de oecumenische doelstelling van de 'gezamenlijke verkondiging'. Het 'handboek voor missionaire gemeenschapsvorming' sluit daar zeker niet de ogen voor, maar neemt als graadmeter het mislukken van het enige voorbeeld van een poging tot

'oecumenische gemeentestichting' (door de terugtrekking van de rooms-katholieke partner). Ook elders in Europa lijken gemengde gemeenten volgens de auteurs eerder uitzondering dan regel te zijn. Hierbij valt me op dat de vele *local ecumenical partnerships* van vroeger onafhankelijke anglicaanse en methodistische gemeenten in Engeland niet genoemd worden.
Blijkbaar is het de auteurs ontgaan hoezeer er in de oecumenische beweging de laatste jaren voor gepleit wordt werk te maken van *common mission*. In 2001 kwam bijvoorbeeld een 'handvest voor groeiende samenwerking van de kerken in Europa' tot stand onder de titel *Charta oecumenica* (van de Conferentie van Europese Kerken (CEC) samen met de Raad van Europese Bisschoppenconferenties (CCEE). 'Samen het evangelie verkondigen' wordt er beschouwd als de 'belangrijkste taak' tot opbouw van 'een zichtbare gemeenschap van de kerken in Europa'. Deze taak wordt als volgt omschreven: 'De belangrijkste taak van de kerken in Europa is samen het evangelie te verkondigen, door woord en daad, tot heil van alle mensen.' Dit klinkt uiteraard vrij vaag, maar toch volgt hierna de concrete aanbeveling 'met de andere kerken over onze initiatieven tot evangelisatie te spreken, daarover afspraken te maken en zo nadelige concurrentie en ook het gevaar van nieuwe verdeeldheid te vermijden'.

Het is de auteurs ontgaan hoezeer de laatste jaren gepleit wordt voor 'common mission'

Anglicanen

Een van de belangrijkste oecumenische dialogen van het moment is die tussen anglicanen en rooms-katholieken. Na bijna drie decennia van dialoog richtten beide kerken in 2000 een commissie van vooral bisschoppen op om de belangrijkste resultaten van deze dialogen bij elkaar te brengen en naar de praktijk te vertalen. Nu de rooms-katholieke kerk het opnieuw erg moeilijk heeft met enkele recente evoluties binnen de *anglican communion* – zoals de wijding van een seksueel actieve homoseksuele bisschop en de beslissing in de Church of England in de toekomst vrouwen tot bisschop te wijden –, zal dit document misschien een dode letter blijven. Niettemin bevat het tweede deel een aantal concrete aanbevelingen *towards unity and common mission*. Er worden interessante suggesties gedaan voor verdere samenwerking van de ambtsdragers tot op het hoogste niveau. Bijvoorbeeld de aanbeveling vertegenwoordigers van andere christelijke kerken mee te nemen bij het vijfjaarlijkse *ad limina*-bezoek dat bisschoppen uit een bepaald land of een bepaalde regio brengen aan de bisschop van Rome. Ook staan er suggesties in om te komen tot een *shared witness in the world*. Mijns inziens is het ideaal van een gemeenschappelijke evangelisatie binnen Europa, over de grenzen van kerken en nieuwgestichte gemeenten heen, een dringende noodzaak.

— Peter De Mey is hoogleraar aan de Faculteit Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven in België.

Nieuw Jeruzalem?

Er staat een boom in de Bijbel.
Aan het eind, in Openbaring 22.
Midden in de stad, de nieuwe stad.
Nieuw Jeruzalem.
Aan het eind wordt alles nieuw: de hemel en de aarde, en dus ook de stad.
En dan is er die boom, de levensboom.

Onlangs zag ik de prachtige film The Lemon Tree *van Eran Riklis, over het leven in een boomgaard.*
Bomen aan de grens tussen Palestina en Israël bedreigen de veiligheid van het land.
Moeten die bomen gerooid worden? Geen simpele eenduidigheid in dit verhaal. Maar goed ook, want die doet onrecht aan ieder verhaal.
Zoals in de film letterlijk wordt gezegd, symboliseren de citroenbomen uit de titel de mensen en hun ziel. Een boom is leven.
Zo wordt dat heel concrete, particuliere verhaal plotseling universeel.
Heel bijbels is dat. En misschien wordt een verhaal pas sterk wanneer het zich afspeelt op een grens.
Jochanan ben Zakkai, een rabbijn uit de eerste eeuw, zei: 'Wanneer je bezig bent te planten, en ze komen je zeggen: 'Zie, de messias is er', ga eerst je plantwerk afmaken en kom hem dan begroeten' (Avot de Rabbi Natan).
Dat is nuchter.

Er staat dus een boom in de Bijbel.
Er staat een boom in Jeruzalem.
Zal het uit de hemel zijn om van de boom leven te maken, een levensboom?
Zal het aan de kerk zijn tekenen van hoop te strooien dit jaar?
Het is trouwens bijzonder te lezen in Openbaring 21, 22 dat de tempel uit Jeruzalem verdwenen is.
Ook de kerk?, vraag ik dan.
Maar er is nog wel die boom.
Hoop.
Is het utopie of is het werkelijke hoop?
Volgens sommigen sluiten ze elkaar niet uit.
Gaat het om de toekomst of om vandaag?
Volgens sommigen sluiten ook die elkaar niet uit.
Wat ik wel weet, is dat we ieder jaar opnieuw beginnen, nieuw beginnen.
Nieuwe hemel en nieuwe aarde.
Als in die droom van de profeet Jesaja.
Daar was ook een boom: De jaren van mijn volk zullen zijn als de jaren van een boom *(Jesaja 65, 22).*
Niet tevergeefs en in chaos, maar vol hoop, en nieuw.
Want er staat een boom in de Bijbel.

— Edwin Delen is predikant in de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB).

'It's my place. It's 'ome'

ICF Rotterdam: één gemeente voor veertig culturen

'Showers of blessing, showers of blessing we need.' Het lied vult de aula van schoolgebouw De Swaef in Rotterdam, waar de International Christian Fellowship Church (ICF) ten dienste gaat. 'Mercy drops round us are falling, but for the showers we plead.' Verbazing voor wie denkt dat het lied behoort tot het gedegen repertoire van de Nederlands-protestantse traditie. De zinnen galmen uit de kelen van kerkbezoekers van ruim veertig nationaliteiten.

'En dan heeft deze dienst nog een westers tintje', zegt Bob Landon, een Amerikaan die al vijf jaar lid is van de kerk. 'Volgende week heeft het geheel misschien een meer *African flavour*.' En wellicht pepert de week erna een snufje Koerdische muziek en dans de dienst, of dragen Chinezen iets bij.
Het inspireert hem, legt Landon met Amerikaanse flair uit. 'Deze diversiteit geeft ons meer begrip van God. Wanneer we zien hoe mensen van andere culturen hun vreugde naar God uiten, maakt dat ons rijker, want God reflecteert zichzelf in verschillende culturen.' En die culturen zijn te vinden rondom de thuisbasis van de ICF, de Tarwewijk. Deze wijk kent zeventig procent niet-westerse migranten, en twee procent kerkgangers.

Bij de koffie

Een voorganger uit het Midden-Oosten (zijn naam mag niet genoemd worden) preekt vanochtend in de tienuurdienst in het Nederlands. De ochtenddienst geldt meer als bijbelstudie, terwijl de dienst van halfeen de officiële eredienst is. Vijfmaal zakte de voorganger voor zijn rijexamen, want hij bleef maar over zijn geloof praten. Onlangs stormde zijn rij-instructeur op hem af. 'Ik ben ook christen!' 'Halleluja!', prees de voorganger God. Onderwerp van de preek is evangelisatie. Voor wie het niet verstaan kan: achter in de zaal liggen koptelefoons. Niemand staat op, maar wanneer de koptelefoons rondgedeeld worden, nemen enkele mensen ze verlegen aan.
'Maar hoe kunnen ze hem aanroepen, als ze niet in hem geloven? En hoe kunnen ze in

hem geloven, als ze niet over hem hebben gehoord? En hoe kunnen ze over hem horen, als hij niet verkondigd wordt?' Romeinen 10, 14 vormt de kern van de preek. 'Misschien is het wel een vraag voor de Nederlanders. Hoe komt het dat we op ons werk over van alles uit ons leven praten, maar niet over ons geloof ? Waarom bespreken we alles bij de koffie, behalve het belangrijkste in ons leven?' Met gepassioneerde uitroepen overtuigt de spreker het publiek van het belang van evangelisatie. Af en toe draagt hij een Arabisch citaat uit de Bijbel voor, een onverstaanbare reeks woorden, die zijn Nederlandse vrouw vertaalt.

Prayer Warriors

Marian Kamara is onder de indruk. 'De preek raakte me. *It was reviving.* Er zat veel boodschap in. Dat is belangrijk.' Oorspronkelijk is ze rooms-katholiek, maar toen ze in Nederland een kerk bezocht, was het niet op de manier zoals ze in Sierra Leone diensten hielden. 'En er was een taalbarrière. Een kerk kan wel zeggen: 'Kom', maar als mensen je negeren, ben je niet vrij. Toen ik hier een dienst bezocht, voelde ik me meteen thuis. Ik werd begrepen.' Kamara is

erg bezig een manier te vinden om mensen te bereiken. '*Hoe kunnen ze in hem geloven, als ze niet over hem hebben gehoord?* Het laatste vers van hoofdstuk 10 raakte me ook: *Heel de dag heb ik mijn handen uitgestrekt naar mijn ongehoorzaam en opstandig volk.* We moeten hen bereiken. *Really*.' Ze zucht even en vouwt haar handen samen.
Behalve van de huiskring van de gemeente maakt de Sierra Leoonse ook deel uit van een gebedsgroep in haar omgeving, de Prayer Warriors. '*A very comfortable group*. We bidden voor onze omgeving. Mensen komen ook zelf met verzoeken, zelfs niet-christenen.' Onlangs was ze nog bij een erg zieke vrouw. 'Ik kon niets doen, en dus bad ik voor haar.' Terwijl ze voor de zieke vrouw bad, keek een moslimvrouw toe, een vriendin van de zieke. 'Nadat ik had gebeden voor die vrouw, zei haar vriendin: 'Ik bewonder de manier waarop je bid. Hoe doe je dat?'' 'Je hebt alleen geloof nodig', antwoordde Kamara. Sindsdien is de moslima ook deel van de gebedsgroep.

Geest

'Amen?' 'Amen', antwoordt de gemeente. De voorganger is even stil en buigt zijn hoofd. Dan begint hij te zingen. Arabische zinnen vallen trillend over elkaar heen. Gemeenteleden slikken even en krijgen rode wangen. 'Halleluja. Prijs God', eindigt hij zachtjes. Er worden nog wat liederen gezongen, en dan is de dienst afgelopen. 'Ik voelde de Geest toen hij zong', zegt Kamara aangedaan.

Multicultureel leiderschap

Om halfeen begint de eredienst met enkele liederen, begeleid door de band. Co-pastor Bram Dingemanse neemt de microfoon ter hand, heet iedereen welkom en begint met gebed.
ICF had vanaf het begin één Nederlandse voorganger, de evangelist Theo Visser. Hij was door een bestuur vanuit verschillende kerkgenootschappen aangesteld. De kerken wilden bewoners van de Rotterdamse deelgemeente Charlois bereiken. Kort daarna werd de ICF lid van de Christelijk Gereformeerde Kerken (CGK). Het kerkgenootschap gaf de ICF de naam zendingsgemeente, waardoor zij meer bewegingsvrijheid kreeg binnen het kerkverband. Op die manier kon de ICF met bijvoorbeeld de liturgie zo dicht mogelijk bij de doelgroep komen.

Het aantal gemeenteleden nam onder Vissers leiding fors toe. Van een kleine pioniersgemeente met dertig leden groeide de ICF naar een grote gemeente, met 260 doop- en gastleden. Deze omvang van de gemeente vereiste meer

pastoraal en bestuurlijk werk, met als gevolg dat de pionierskwaliteiten van de evangelist niet meer tot hun recht kwamen. 'Dat was voor hem beklemmend', vertelt Dingemanse, die aangesteld werd als co-pastor om de organisatie te stroomlijnen.
De kerk zocht drie jaar lang vergeefs naar een vervanger voor Visser, totdat er vanuit de gemeente drie mensen van verschillende nationaliteiten naar voren werden geschoven voor het leiderschap. Nederlander Jan Kieviet, Samson Nibi uit Ghana en Humayun Sunil uit Pakistan zouden dit multicultureel leiderschapsteam vormen. Visser droeg zijn taken in de zomer van 2007 aan het team over. 'Een belangrijke stap', vindt Dingemanse. Sinds de leiderschapsverandering richt hij zich alleen op kinder- en familiewerk. 'We zijn niet meer een Hollandse gemeente. We zien steeds vaker niet-Nederlanders op het podium staan om te preken.'

Gereformeerde traditie

Er is toewijding en discipelschap nodig, leerden de leiders uit de afgelopen periode. 'Eerder was de ICF een pioniersproject met de nadruk op evangelisatie, maar nu bouwen we echt een gemeente op', aldus Dingemanse. 'Daarom zijn we nu ook veel bezig met discipelschap en toewijding. Mensen die tot geloof komen, moeten zich daarin ook verder ontwikkelen, en zich ook leren inzetten voor de kerk. Hierdoor krijgen ze meer het gevoel dat ze echt bij de kerk horen.'

De ICF behoort niet alleen officieel tot de CGK. Theologisch gezien staat de kerk in de gereformeerde traditie, zegt Dingemanse. 'Wij benadrukken ook

Zo zal het ook in de hemel zijn, antwoordt iedereen op de vraag wat nu de ICF zo speciaal maakt.

gereformeerde thema's als zonde, genade, bekering en heiliging. Maar voor ons is maatgevend dat mensen bereid zijn ernaar te luisteren. Niet ieder lid heeft een gereformeerde achtergrond. Wij geven de leden onze visie op gevoelige onderwerpen als de doop, en we respecteren het als ze er anders over denken.' Daarnaast behandelt de gemeente ook onderwerpen die minder aandacht krijgen in de gereformeerde traditie. 'We zijn veel bezig met de gaven van de Geest en het gebed om genezing en bevrijding.'

Hemels divers

Dongxu Guo woont sinds 2004 in Nederland. Al in China verdiepte hij zich in het christelijk geloof. 'Ik zocht naar iets. In een boekhandel kocht ik een boek met verhalen uit de Bijbel.' Na zijn migratie naar Nederland kwam hij via een Cambodjaan bij de ICF terecht, waar hij zich bekeerde. Hij ziet er zelf ook wel de humor van in. '*It's funny and amazing.*' Deze zondag zorgde hij voor de Chinese vertaling van de dienst.

'Het is wonderlijk dat de ICF toch één gemeente vormt', vindt de Chinees. 'Het is niet makkelijk, zelfs erg moeilijk.' Dan komt hij tot het punt waarvan iedereen in de gemeente overtuigd is: '*It is a picture of heaven*. Daar zijn we gelukkig samen, als Gods mensen.' Zo zal het ook in de hemel zijn, antwoordt iedereen op de vraag wat nu de ICF zo speciaal maakt.

'En dan de hemel', schrijft Bram Dingemanse in de nieuwsbrief. 'Daar zullen alle volken hun heerlijkheid binnenbrengen, hun eigen, door God gegeven schittering. Ieder volk brengt zijn eigen culturele kleur mee, en in diepe eenheid zingen we voor het Lam.'

Maar waar zit die eenheid dan in? 'We geloven dat iedereen gelijk is', vertelt Dongxu. 'We vinden het zelfs geweldig als er nog meer nationaliteiten komen. We zijn gelukkig dat we bij elkaar kunnen komen als Gods mensen. Communicatie is belangrijk, net als het multicultureel leiderschap van de kerk.' Het verloopt niet altijd vlot, erkent Dongxu, 'maar we moeten te allen tijde samen bidden en altijd bouwen op het woord van God. Nooit compromissen sluiten ten koste van het woord dat de basis is. Accepteer het als de maagdelijke geboorte. Dat is ook een feit dat vaststaat.'

Culturele trots

Dat is de harde kern, maar verder zijn er niet veel regels over hoe iemand moet zijn, legt de Chinees in keurig, zakelijk Engels uit. 'We willen dat iemand christen wordt, maar dat moet je niet afdwingen. Er moet een open sfeer heersen.'
Ook Marian Kamara benadrukt het belang van de Bijbel. 'Iedereen heeft een andere manier van aanbidding, zang of preken. Toch gebeurt het op een gemeenschappelijke manier. De Bijbel vormt de grondslag. We zingen en bidden alleen naar het woord van God.'
Voordat Bob Landon en zijn vrouw lid werden van de gemeente, moesten ze één ding beloven: 'Dat we onze culturele trots zouden afleggen. We moeten beseffen dat God zich in culturen reflecteert, en dat geen enkele cultuur de enige cultuur van God is.' Landon noemt de eenheid een mysterie. 'Ik denk dat de heilige Geest ons samenbindt. Het is moeilijk. Er zijn wel eens botsingen tussen culturen. Dat vraagt om een erkend, sterk leiderschap dat de culturen goed aanvoelt en begrijpt.'
Marian Kamara sluit zich bij hem aan: 'Het komt door de leiders. Het zijn goede leiders. Ze volgen Christus als een team. We leren veel van hen. *Good stuff*.'

De dienst is afgelopen, maar niemand gaat weg, want de Chinese groep zorgt voor koffie en koek.
Marian Kamara blijft altijd nog even hangen om te praten met mensen. 'Als mensen willen praten, kan dat. Hier voel ik me thuis. Je wordt welkom geheten, mensen knuffelen elkaar, er is begrip, je bent deel van een gemeenschap. *It's my place, it's 'ome*.'

— Matthias Kaljouw is freelance medewerker van *TussenRuimte* en is bezig met de afronding van een opleiding journalistiek.

JE HEBT HET GAT
TOCH NIET
TE DIEP GEGRAVEN...?
KERKPLANTEN
.WdV.

Wij moeten *kerk zijn*

Wanneer de vraag op tafel komt of de migrantenkerken invloed hebben gehad op de inheemse kerken in Nederland, als het gaat om nieuwe vormen van kerk-zijn, kijkt June Beckx zuinig. Klaas van der Kamp is positiever: 'Ik denk het wel. Je ziet mensen met een andere achtergrond in de kerk. De wereld wordt, hoe je het ook wendt of keert, in je huis gebracht. Dat maakt je nieuwsgierig.'

Op een grijze decembermiddag praten June Beckx, coördinator van de vereniging van migrantenkerken Samen Kerk in Nederland (SKIN), en Klaas van der Kamp, algemeen secretaris van de Nederlandse Raad van Kerken (RvK), over nieuwe vormen van kerk-zijn bij hun respectieve achterban.

Kerkelijke kaart

Beckx en Van der Kamp kennen vanuit hun functie veel verschillende kerken en bewegingen. Welke nieuwe vormen van kerk-zijn signaleren zij? Is er bij de aangesloten leden iets van een wederzijdse invloed te bespeuren? Sterker nog: hebben migrantenkerken nieuwe vormen van kerk-zijn waarvan de gevestigde kerken in Nederland kunnen leren?
Beckx: 'Je zou kunnen zeggen dat de leden van SKIN in twee groepen uiteenvallen: enerzijds de kerken die al langer hier in Nederland zijn en die op de calvinistische *mainstream*-kerken lijken, anderzijds de *new movements* met een pentecostale inslag.'
Van der Kamp: 'De Raad van Kerken kent drie richtingen: de rooms-katholieke, de orthodoxe en de protestantse. Als eventuele vierde richting kun je de vrijzinnigheid noemen. Binnen die kerken zijn er verschillende antwoorden op de komst van migranten. De rooms-katholieke kerk vraagt de migranten zich aan te sluiten bij bestaande parochies. De parochies besteden veel aandacht aan integratie en interculturaliteit. Sommige orthodoxe kerken hebben zelf een migrantenachtergrond en besteden naast hun religieuze identiteit aandacht aan culturele aspecten binnen hun eigen kerkelijke

De **Raad van Kerken** (*www.raadvankerken.nl*) is een gemeenschap van zeventien christelijke kerken in Nederland. Vanuit een christelijke inspiratie bevordert de raad de oecumenische dialoog en de gezamenlijke dienst van de kerken aan de samenleving.
Samen Kerk in Nederland (SKIN; *www.skinkerken.nl*) is een vereniging van zesenzestig kerken en geloofsgemeenschappen, afkomstig uit Azië, Afrika, Midden- en Zuid-Amerika en Europa. De leden erkennen de Bijbel als Gods woord en spreken elkaar daarop aan.

Klaas van der Kamp

June Beckx

organisatie. Voor vrijzinnigen is de samenhang van cultuur en religie van belang. Zij zullen zich bijvoorbeeld sterk maken voor verdraagzaamheid tegenover minderheden, zoals die past bij onze democratische samenleving.'

Wortelen

Het begrip 'nieuwe vormen van kerk-zijn' is multi-interpretabel. Gaat het om nieuwe vormen in de liturgie, in de kerkorde, in de wijze waarop een ledenregistratie wordt gevoerd, bij ethische vragen of bij een onderwerp als *healing* of gebedsgenezing? We steken in bij het fenomeen 'kerkplanting'.
Beckx: 'Er ontstaan nieuwe gemeenten en bewegingen in Nederland. Bij de migrantenkerken heeft kerkplanting vaak te maken met het wortelen in het onbekende Nederland. Landgenoten in den vreemde zoeken steun bij elkaar en vormen sociale en spirituele netwerken. Eén persoon of één familie neemt de leiding, en een nieuwe kerk is geboren. Daarbij houdt men vast aan gewoonten en rituelen uit het moederland, omdat het nieuwe leven al genoeg onbekends biedt. Bovendien wil je graag je waarden en je geloofstraditie doorgeven aan de volgende generatie.'
Van der Kamp: 'De Nederlandse calvinistische kerken kennen verschillende vormen van kerkplanting. Een veelvoorkomende vorm is de start van een nieuwe kerk in een nieuwbouwwijk. Denk aan de Vinex-wijken of aan de kerken die in Flevoland zijn ontstaan. Vaak wordt er eerst een analyse gemaakt van de omgeving waarin de kerk zal functioneren. De context wordt meegenomen. Er wordt nagedacht over de vorm en het gebruik van het gebouw, over de inrichting, over de plaats van de verkondiging in het geheel, over het genre liturgie. Dat kan allemaal anders en nieuw worden, in vergelijking met de bestaande vormen.'

Beckx: 'Wat het onbekende is in Nederland, is voor iedere geloofsgemeenschap weer anders. Voor de ene migrantenkerk in Nederland kan het principe van godsdienstvrijheid een compleet nieuwe ervaring zijn, voor een andere is dat het erfgoed van de verlichting en het liberale christendom. Zo zal de ene, die gewend is in het moederland

Wat het onbekende is in Nederland, is voor iedere geloofsgemeenschap anders

een kleine bedreigde minderheid te zijn, zich als nieuwe kerk bescheiden en voorzichtig opstellen. Dat vereist gewenning, een langzaam groeiend vertrouwen. Een andere voelt zich daarentegen juist geroepen te evangeliseren. Voor de voorganger van een Perzische migrantenkerk bijvoorbeeld is het onbegrijpelijk dat wij zo denominatiegericht zijn. In Iran mogen er geen kerken zijn. Dus de Iraniërs die hier zijn gekomen, zeggen: 'Wees blij dat je hier gewoon bij elkaar mag komen. We zijn toch allemaal christenen. We zijn gewoon één kerk. Waarom al die verschillen en zo moeilijk doen?"

Binding

Van der Kamp: 'Uit een onderzoek van Martijn Vellekoop[1] bleek dat er vanaf 1990 zeker driehonderd nieuwe gemeenten zijn gesticht, de migrantenkerken niet meegerekend, veelal van evangelische signatuur. Kerkplanting komt dus binnen Nederland veel vaker voor dan wij misschien denken. Deze nieuwe evangelisch gekleurde gemeenten deden volgens Vellekoop weinig onderzoek naar de noden en wensen in hun omgeving. Anderen zouden er wellicht voor kiezen te analyseren hoe je kunt aansluiten bij de plaatselijke situatie om op die manier een theologie en een kerkvorm te vinden die een appèl doen op de lokale kaart.'

Beckx: 'Zij hebben dus dezelfde *drive* als de migrantenkerken: het gevoel 'wij *moeten* een kerk zijn', zonder eerst naar de behoefte te kijken. Migrantenkerken die hier in Nederland beginnen, houden zich eerst bezig met het eigen overleven, en kijken pas daarna naar de omgeving buiten de deur. Deze kerken hebben overigens duidelijke opvattingen over nieuwe leden en over bekeringen. Terwijl sommige Nederlandse calvinistische kerken 'bekering' tegenwoordig een vies woord vinden, hebben de migrantenkerken er in het algemeen geen enkele moeite mee duidelijk te zeggen dat ze mensen willen bekeren. Bijvoorbeeld: met moslims praat je niet op basis van gelijkwaardige dialoog, maar omdat je hen wilt bekeren.

Van der Kamp: 'In dunbevolkte gebieden ontstaan soms nieuwe gemeenschappen door fusies. Je kunt denken aan gebieden in het noorden van Nederland en in de Noordoostpolder. Kleine dorpen met drie, vier kerken bundelen de krachten, al dan niet noodgedwongen. Ook daar zie je dat men dan gaat nadenken over de elementaire zaken in de gefuseerde kerk: over de liturgie, over de invulling van het ambt. Opmerkelijk is dan dat men vaak kiest voor een territoriaal kerkmodel, een binding met

Je kunt de verschillen niet negeren of met de mantel der liefde bedekken

geografische achtergrond, in plaats voor een mentale kerk.'

Geen kruisbestuiving

Maar elkaar beïnvloeden, als het gaat om nieuwe vormen van kerk-zijn?
June Beckx kijkt zuinig: 'Er is weleens een gezamenlijke dienst, ja, of een optreden van een Ghanese muziekgroep in de Nederlandse kerk. Dat valt onder het hoofdstuk exotica. Dergelijke contacten via de liturgie zijn onschuldig, want ze vragen niets van je. Soms zijn er zakelijke contacten, bijvoorbeeld wanneer een migrantenkerk een ruimte van een Nederlandse kerk huurt. Maar op kerkelijk theologisch gebied is er geen enkele invloed of kruisbestuiving. Tenminste, niet voor zover ik weet. Maar je kunt je afvragen of kerken elkaar trouwens wel ooit beïnvloeden, ongeacht of ze migrantenkerk of Nederlands calvinistische kerk zijn. Een paar jaar geleden vertelden deelnemers aan het Global Christian Forum elkaar hun geloofsverhaal, hun *faith journey*. Het was een begin van theologisch delen tussen de verschillende christelijke tradities. In Nederland heeft het Beraad van Kerken (de Raad van Kerken en andere christelijke koepels) op een bijeenkomst een keer hetzelfde principe toegepast. Het elkaar vertellen van je geloofsverhaal schiep een basis om principiële of dogmatische verschillen bespreekbaar te maken. Je moet het er toch een keer met elkaar over hebben en je kunt de verschillen niet negeren of met de mantel der liefde bedekken. Wil je met elkaar theologiseren, dan moet je elkaar eerst vertrouwen en samen een veilige basis en veilige uitgangspunten hebben. Zeker weten dat je elkaar niet veroordeelt, maar dat je wel verschillende opvattingen kunt hebben.'

Niet bang

Klaas van der Kamp is positiever: 'Ik denk het wel. We hebben kennisgemaakt met andere liederen, met andere gebruiken in de liturgie. Door de komst van migranten zie je dat er ook andere christenen zijn. Je ziet mensen met een andere achtergrond in de kerk. De wereld wordt, hoe je het ook wendt of keert, toch in je huis gebracht. Dat maakt je nieuwsgierig.'
Van der Kamp herkent de behoefte van nogal wat protestantse en evangelische migranten die de kerk verbinden met hun eigen cultuur. Als het gaat om theologiseren, constateren Van der Kamp en Beckx beiden wel dat een hogere opleiding leidt tot meer openheid voor nieuwe vormen van kerk-zijn. Hogeropgeleiden zijn gewend in verschillende modellen te denken. Zij zien veranderingen niet als een bedreiging. Die tendens loopt dwars door alle kerken, Nederlands of van migranten, heen. Mondige gelovigen zijn niet bang voor vernieuwingen, tot welke kerk ze ook behoren.
Een andere gedeelde tendens blijkt de constatering dat mondige gelovigen politiek-maatschappelijk meer betrokken zijn. Van der Kamp wijst in dit verband op het historische voorbeeld van de gereformeerde 'kleine luyden', die zich schoolden en via het kanaal van de Vrije Universiteit nu bijna de hele kabinetsploeg leveren. En June Beckx herkent het bij de migranten-christengemeenschappen. Kerken met hoogopgeleide leden staan meer open voor de Nederlandse samenleving en zijn meer maatschappelijk geïnteresseerd dan kerken met leden uit de middenklasse. Deze blijven meer geïsoleerd.

Mondige gelovigen zijn niet bang voor vernieuwingen, tot welke kerk ze ook behoren

Openheid

Behalve over kerkplanting kun je ook nadenken over nieuwe vormen van kerk-zijn *binnen* een geloofsgemeenschap. Over liturgische vernieuwingen bijvoorbeeld.
Beckx: 'Bij migrantenkerken die lijken op de Nederlandse calvinistische kerken, zijn er ook veranderingen en nieuwe vormen gekomen in de eredienst. De diensten zijn minder plechtig geworden, en er wordt meer gebruik gemaakt van muzikale medewerking dan vroeger. Men probeert met speciale diensten meer jongeren te trekken. Maar migrantenkerken met pentecostale, evangelische of charismatische invloeden kennen andere prikkels tot vernieuwing. Die prikkels hebben vaak te maken met ethische vraagstukken. Veel Afrikaanse kerken bijvoorbeeld begrijpen de liberale christelijke opvattingen in Nederland niet. Dat dwingt hen ertoe opnieuw na te denken over hun uitgangspunten en er nieuwe vormen voor te zoeken.'

Van der Kamp ziet daar ook de noodzaak van verder gesprek, omdat het bijvoorbeeld bij de grondrechten van de Nederlandse samenleving hoort dat je mensen die anders geaard zijn, niet discrimineert. Hij meent verder dat alleen al de aanwezigheid van migranten een reactie oproept bij andere christenen. Dat vertaalt zich bijvoorbeeld

in openheid voor nieuwe vormen van kerkmuziek.

Wat kun je delen?

Maar stel dat je zelf een stem had in de invloed die migrantenkerken en inheemse kerken op elkaar hebben. Waar zou je dan op aansturen? Welk sterk punt zou je met de ander willen delen?
Van der Kamp: 'Het kunnen theologiseren zoals we dat uit de joodse en christelijke traditie kennen. Dat is een basisidentiteit die we delen. Tegelijkertijd maakt die basis je bescheiden en leert die je relativeren. Het besef dat uiteindelijk iedereen van ons bij die eerste gemeente is weggegroeid. We zijn in vergelijking met de eerste gemeente van joodse christenen allemaal vreemdelingen en nieuwelingen. Een tweede punt betreft het besef dat het geloof om een zeker christo-bewustzijn vraagt; we zijn als christelijke minderheden bezig de schaamtetheologie een beetje van ons af te schudden, die paste bij een seculariserende samenleving.'
Beckx: 'De kracht van het geloof. Vaak worden migrantenkerken gezien als diaconale objecten die geholpen moeten worden. Dat is onzin. Het geloof houdt ons gaande. Onlangs was ik in een Congolese kerk. Een jonge vrouw vertelde wat haar was overkomen, in vloeiend Nederlands. Met je ogen dicht zou je niet weten dat zij een Congolese is. En toch, wanneer ze in de Congolese kerkdienst meedoet, is ze volop Afrikaans. De kracht van de combinatie van deze beide kanten in één mens, die zou ik iedereen toewensen. De kerk heeft haar en andere jonge mensen op het goede pad gehouden. Het geloof en de kerkgemeenschap hebben ervoor gezorgd dat jongeren die zulke vreselijke dingen als deze jonge vrouw hebben meegemaakt, niet aan de drugs zijn gegaan of crimineel zijn geworden. Het geloof is voor hen een levende kracht, in het alledaagse leven, 's zondags, 's maandags, alle dagen van de week.'

Impuls

Van der Kamp: 'Een nieuwe vorm, een nieuwe kerkplanting is in ieder geval geen tovermiddel. Vernieuwing kan een impuls betekenen of een aanjager zijn.'
Beckx: 'Het schudt je wakker, het blijft niet statisch, het zorgt voor beweging.'
Van der Kamp: 'Wanneer ik met mijn kinderen in het buitenland ben, zijn ze zich extra bewust van de verschillen met Nederland. Een nieuwe vorm werkt als een spiegel. Zo'n spiegel zouden de migrantenkerken voor ons kunnen zijn.'

Noot

1 Martijn Vellekoop rondde zijn studie theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam in augustus 2008 af met een literatuuronderzoek naar nieuwe kerkelijke gemeenten in Nederland.

— Dineke Spee is lid van de redactie van *TussenRuimte*.
— Wilbert van Saane is stafmedewerker bij de Nederlandse Zendingsraad.

Ontmoeting van kerk en theater als bron van vernieuwing

Vanuit intercultureel perspectief belicht Kees de Groot de voorstelling *Donkey God en het Bonus-sacrament* als een geslaagde poging tot vorming van een tijdelijke religieuze gemeenschap. Hij ziet wel brood in dergelijke spelen van creatieve geesten.

Het religieuze landschap is onderhevig aan stroomverschuivingen. Er worden volop gemeenten gesticht, vervangen en vernieuwd, terwijl anderzijds de zogeheten grote kerken dit predikaat onwaardig dreigen te worden. Naast deze binnenkerkelijke verschuivingen vinden op en over de grens met het culturele veld allerlei interessante fenomenen plaats die sterk doen denken aan vormen van kerk-zijn. De auteurs van *Als een kerk (opnieuw) begint* bijvoorbeeld erkennen dat (258), maar laten deze verder onbesproken.

Toch zijn er belangrijke lessen te trekken uit het soort vernieuwing dat plaatsvindt waarbij de materiële en culturele traditie van kerk en religie wordt benut als een vrijelijk toegankelijke bron. Creatieve geesten van buiten de kerkelijke kring halen nieuwe en oude dingen tevoorschijn (vergelijk Matteüs 13, 52) en laten ons zo de rijkdom, het aandoenlijke, bizarre en gemeenschapstichtende van ons religieuze en spirituele erfgoed zien.

Voer voor kerkvernieuwers is de voorstelling in ieder geval, ook als het gebodene misschien niet naar hun persoonlijke smaak is

Vanuit dit interculturele perspectief belicht ik de voorstelling *Donkey God en het Bonus-sacrament* van het duo De Bloeiende Maagden als een geslaagde poging tot vorming van een momentane (ofwel tijdelijke) gemeenschap in een theatraal-liturgische setting. De voorstelling die ik bijwoonde, vond bovendien plaats in een – ontwijd – kerkgebouw: de Orangerie in 's-Hertogenbosch, voorheen de Sint-Josephkerk. Het is echter de vraag of de term voorstelling hier nog op zijn plaats is; 'kerktheater' of 'ludieke kerkdienst voor alle gezind-

ten' past hier misschien beter. Voer voor kerkvernieuwers in ieder geval, ook als het gebodene misschien niet naar hun persoonlijke smaak is.

Theatervoorstelling en/of kerkdienst?

Zodra de bezoekers zijn gearriveerd, worden zij door twee 'voorgangers', mejuffrouw M. Bosua en mejuffrouw I. Wender, met een hartgrondig 'Gemeente!' in een andere, collectieve rol gezet. Onmiddellijk volgen de instructies voor het uitvoeren van een eenvoudig ritueel (de mond spoelen met water), waarvan er gedurende de dienst nog meer zullen volgen. Op de stoelen treffen de 'gemeenteleden' een 'misboek' oftewel orde van dienst. Er is een koor (tevens 'dienaars') en een orgel.
Inhoudelijk staat de omgang met 'het kwaad' centraal. Die kwestie wordt praktisch aangepakt. Zonde, zo wordt uitgelegd, is een term uit de boogschietkunst: 'Doel gemist. Niet in de roos. Niet in het hart.' Het publiek wordt gevraagd met handopsteken te reageren op vragen naar gedrag: 'Wie heeft er weleens gelogen? Varkens uit de bio-industrie gegeten?' In de 'preek' wordt op het heilzame van een openbare 'schuldbekentenis' doorgegaan.
We worden uitgenodigd een concreet persoon in gedachten te nemen tegen wie we iets hebben. Met hem of haar in gedachten zingen we een 'vloeklied' ('Glorie glorie halleluja, voor jou niks dan angst en depressiva / ik wens je de kop van een neurotica / en een ingeklapte long'). Zo uitgesproken, in deze ruimte, wordt de negativiteit 'geconverteerd', waarna, zo wordt ons voorgehouden, we ons vrij kunnen voelen deze persoon op te bellen of een kopje koffie met hem of haar te gaan drinken.
Op deze wijze zijn wij ontvankelijk gemaakt voor de 'evangelielezing'. De rechter- en de linkerbeuk wordt gevraagd elkaar toe te spreken: 'Ik houd van jou.' 'Dank je wel, ik ook van jou.'
Hierna volgen onder meer de 'collecte' en de 'viering van de tafel'. Interessant hierbij is dat de opbrengst van de collecte wordt meegegeven aan een bezoeker. Deze is geselecteerd op grond van zijn 'wens'. Het publiek heeft hem aangewezen door voor hem het luidst te juichen, toen hij te kennen gaf waaraan hij het bedrag (270 euro) zou besteden. Vermoedelijk wordt hiernaar verwezen met 'het Bonus-sacrament'.

Godslastering?

Mits goed aangepakt blijkt het *format* van de kerkdienst zich te lenen voor een enerverende bijeenkomst waarin gelachen en gehuild kan worden, genoten en gehuiverd, geleerd en ontwapend. De twee eersteklasperformers Minou Bosua en Ingrid Wender herstelden de Bossche Sint-Josephkerk als het ware

in haar oorspronkelijke functie. Resultaat: een voorstelling/kerkdienst die door de hele ludieke aanpak heen ruimte bood aan een speelse omgang met geloof, moraal en gemeenschap.
Nu spreekt het niet vanzelf met een dergelijke waarderende blik naar zo'n voorstelling te kijken. Bij sommige christenen, in het bijzonder van protestantsen huize, is deze veeleer op onbegrip en verzet gestuit. In een uitzending van *Eén Vandaag* (2 december 2008), *Nederlands Dagblad* (6 december 2008) en in *Trouw* (18 december 2008) is hier inhoudelijk aandacht aan besteed. Daaruit komt een aantal punten naar voren.

Ten eerste is er de reputatie van de performers. Zij zijn, naar mijn inschatting, serieus moreel en religieus geëngageerd. Anderzijds hebben zij bij een deel van de bevolking een blasfemische (vanwege de voorstellingen *I.N.R.I.* en *Vergeef ze, ze weten niet wat ze doen*) en pornografische (*Lege maag*) reputatie. Dat is wel begrijpelijk, want zij plegen vrijmoedig om te gaan met zowel reli-

gieuze thema's en vormen als het eigen naakte lijf. Het valt echter te bezien of er, zeker in dit geval, reden tot afkeuring is.
Ten tweede blijkt dat alleen al het aankondigingsaffiche aanstoot heeft gegeven, vooral de combinatie van de woorden 'Donkey God', 'Bonus-sacrament' en de (weliswaar kuise) afbeelding van twee ongeklede vrouwen met aangeplakte snorren tegen de achtergrond van windmolens. Natuurlijk wordt hier verwezen naar Don Quichot. Met de uiteindelijke voorstelling heeft dit niet eens zoveel te maken: God komt er niet in voor en hij wordt evenmin voorgesteld als een ezel (noch als een vrouw met een snor). Niettemin kan men tegen de poster gekant zijn, bijvoorbeeld om dezelfde reden als waarom senator Hendrik Algra dat ooit was tegen de brief van Gerard (van het) Reve waarin deze God inderdaad voorstelde als een (begeerlijke) ezel. In de discussie hierover is destijds gebleken dat de beschrijving van dit visioen aan reformatorische zijde zowel werd geprezen als gelaakt, terwijl er aan rooms-katholieke zijde vooral waardering was. Kennelijk verschillen christenen onderling van mening over de mate van vrijheid in het verbeelden van het heilige.

Waarde van spot

Ten derde speelt hier waarschijnlijk een algemener verschil in vertrouwdheid met, en waardering van de vormtaal van (modern) theater, vergelijkbaar met het verschil in appreciatie van de ironisch-mystieke taal van Reve. In het theater kan de verbeelding van verwerpelijk, vervreemdend en choquerend gedrag een plaats hebben binnen de (impliciete) afspraken tussen uitvoerende(n) en toeschouwer. Van de kant van de toeschouwer wordt verwacht dat deze de uitvoerende(n) vertrouwen schenkt. Wanneer dit ontbreekt (bijvoorbeeld: 'Ze zijn erop uit God te lasteren'), vindt er geen communicatie plaats, en wanneer dit beschaamd wordt (de cabaretier wordt ergerlijk handtastelijk of gaat bezoekers uitschelden), eindigt die.

In het theater kan de verbeelding van choquerend gedrag een plaats hebben binnen de (impliciete) afspraken tussen uitvoerende(n) en toeschouwers

Zo komen we op een inhoudelijke beoordeling, het vierde punt: wordt het heilige hier bespot, en kan dat en mag dat? De gereformeerde theoloog Jan Hoek onderscheidt een kern van het christelijk geloof waarvoor publiek respect dient te worden opgebracht. De gelovige van zijn of haar kant dient bij overtreding van dit gebod niet alleen verdraagzaamheid te betrachten, maar

ook te getuigen van de huiver voor God. Maar wat valt er onder die 'kern', en wie heeft sommigen aangesteld als Gods advocaten? In deze benadering wordt de waarde van spot onderschat.

Potpourri met liefde

In mijn optiek staat het christelijk geloof voor de afbraak van godsbeelden, de relativering van menselijke constructies, de erkenning van ons niet-weten en het vertrouwen dat de wereld, ondanks alles, door liefde wordt gedragen. Godslastering is een verwijt dat de figuur Job al ten deel viel tot en met Jezus en zijn volgelingen – de laatsten overigens zowel van de kant van de gevestigde joodse als van de Romeinse orde. Beledigden gaan echter vaak – en zo ook in dit geval – te weinig in op de inhoud van de (veronderstelde) spotternij. Hun protesten worden vervolgens vaak gemakkelijk veroordeeld met een algemeen beroep op verdraagzaamheid, terwijl een specifieke verdediging van de (veronderstelde) spotternij veel meer zou kunnen opleveren. (Lof daarom voor Bosua en Wender, die inhoudelijk op de protesten zijn ingegaan.) De Bloeiende Maagden maken een potpourri van de vormen van de roomse hoogmis, de (televisie-)evangelisatiedienst en de seculier-spirituele Landmark Forum-bijeenkomsten. Binnen die vorm verkondigen ze hun boodschap van liefde. En met die vorm wordt het dogmatische van die leer meteen weer gerelativeerd. Daarom is hier geen sprake van blasfemie, maar, integendeel, van een op waarde te schatten impuls aan kerkvernieuwing.

Publieksparticipatie

Er zijn meer van dit soort initiatieven geweest: Freek de Jonges parodiërende 'kerkdienst' (in 2006 uitgezonden door de IKON), Solomon Burkes oprechte *soulservice*, het muziektheaterstuk *Kamp Jezus* van Wunderbaum en het quasi-religieuze locatietheater van Theatergroep Jetzt dat in diverse kerkgebouwen werd opgevoerd (in het kader van het Jaar van het religieuze erfgoed 2008). Deze voorstelling springt er echter uit als de meest natuurlijke vervloeiing van een echte kerkdienst en hilarisch theater. Door de ruime publieksparticipatie, de ruimte (in de oorspronkelijke versie: een kerkgebouw) en het aanspreken van reële verlangens en schuldgevoelens – weliswaar met ruimte voor *fake* – ontstond onder het gemakkelijk bereidwillig gemaakte publiek een *communitas*, een tijdelijke gemeenschap. Door de spot en de parodie heen legde men het eigen leven onder de loep. Het zou mij niet verrassen als deze formule of elementen ervan terugkeren in volgende diensten voor ongelovigen. Waarom zouden de zegeningen van de christelijke liturgie voorbehouden moeten blijven aan '(r)echt-gelovigen'? Waarom zou het (serieus)

spelen met vergeving, zegening, vredewens, jubelzang en het uitspreken van geloof en vertrouwen geen plek kunnen krijgen in het moderne arsenaal aan theatervormen met publieksparticipatie?

Bron en hoogtepunt

Omgekeerd kan het streven naar kerkelijke vernieuwing zijn voordeel doen met deze buitenkerkelijke poging om kerk en theater (weer) bij elkaar te brengen. Inzichten vanuit het theater kunnen helpen de eigen traditie van de *ars celebrandi* (de kunst van het vieren) te herwaarderen en te verrijken.
Identiteit en cultuur van de kerk hoeven daarbij zeker niet te kort te komen: de openbare boetedoening en de inzameling van gaven en wensen uit deze voorstelling laten zien dat christelijke geloofsinhouden en typerende vormen kunnen worden ingezet in een speelse en interactieve dynamiek. Juist het theater wijst ons hierbij op de vorming en beleving van gemeenschap. Theologisch zou dit verbonden kunnen worden met een ecclesiologie die het gemeenschapstichtende van het vieren van de eucharistie naar voren haalt tegenover een ecclesiologie die de eucharistie vooral ziet als een praktijk van een bepaalde, al concreet bestaande gemeenschap.
Een opvallende les is het organiseren van interactie door ontwapenende rituelen die het consumptiegedrag van de bezoeker (en kerkganger) doorbreken. We zien hierbij een groot belang van de inzet van (eenvoudige) theatrale middelen, waaronder niet in de laatste plaats de communicatieve en muzikale kwaliteiten van de performers. In die zin geldt ook hier dat de persoon van de voorganger het verschil maakt. Tegenover de tendens voorgangers te behandelen als functionarissen in dienst van kerkelijk beleid nodigt deze praktijk ertoe uit voorgangers ook te zien als artiesten met een te ontwikkelen eigen stijl.
Wie leiding wil geven aan kerkelijke vernieuwing, staat voor de vraag, niet of, maar hoe deze vernieuwing zich verhoudt tot het culturele veld van vandaag. Een oriëntatie op het theater lijkt hier in ieder geval meer te beloven dan het elders bewandelde pad van de musealisering. Interessant is dan dat een dergelijke blikrichting ertoe uitnodigt te putten uit de eigen bronnen van christelijke gemeenschapsvorming – en dat is toch een andere richting dan het 'moderne' pleidooi voor modellen van gemeenschapsopbouw. De traditie bevat elementen die zich lenen voor spannende experimenten. Liturgie kan zo 'bron en hoogtepunt' van kerkelijke vernieuwing zijn.

— Kees de Groot is universitair docent praktische theologie en religiewetenschappen aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg.

Afrika aan de Elbe

Wie kent Rosslau aan de Elbe? Het ligt niet ver van Wittenberg. In Wittenberg begon de reformatie. Die stad is wereldberoemd. Maar Rosslau?

Rosslau is een gewoon stadje, waar gewone mensen wonen, waar een gewone kerk staat. Vanaf het plein voor het raadhuis loop je tussen twee huizen door langs een blinde muur met een olifant erop. Dan door het openstaande ijzeren hek, en je staat voor de kerk.

Dat was vijfentwintig jaar geleden anders. Rosslau lag toen in de DDR. Toen stond er geen olifant op die muur. Hetzelfde hek stond al wel gastvrij open. En er lag toen een grote hoop bruinkool op het straatje voor de muur.

Meteen na de *Wende* schilderde een man die olifant naast het hek. Waarom? Ik weet het niet. In ieder geval werd duidelijk dat tegelijk met het verdwijnen van het Oostblok de globalisering verpletterend doorbrak. Afrika aan de Elbe. Kerken die zich vernieuwen, spelen in op het proces van de globalisering.

Nu, in 2009, kruipt er een groene plant omhoog tussen het nog steeds openstaande hek en de levensgrote muurolifant. Er bladdert intussen verf van de muur, en dus zal de olifant ooit weer uit Rosslau verdwijnen. Ondertussen is de wereld definitief anders geworden. Daar kunnen de kerken niet omheen. Dat weten ze in Rosslau, dankzij de olifant.

— Herman Heijn is predikant van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem.

Zinzendorf-lezing 'Vreemd en thuis'

De traditionele tweejaarlijkse Zinzendorf-lezing werd op 5 november 2008 ingeleid door Mechteld Jansen, bijzonder hoogleraar missiologie aan de PThU te Utrecht en door Christoph Reichel, bestuursvoorzitter van de Centraal-Europese kerkprovincie van de Evangelische Broedergemeente. De titel van hun in dialoogvorm uitgesproken bijdrage was 'Vreemd en thuis. Gastvrijheid en vreemdelingschap als opgave'. De historie van de Broedergemeente als migrantenkerk, gegrondvest op het gedachtegoed van graaf Ludwig von Zinzendorf, gaf de lezing, die georganiseerd werd door het Zeister Zendingsgenootschap (ZZg), een bijzonder cachet. Wij kijken vaak naar vreemdelingen alsof het vijanden zijn. Kom je als vreemdeling in een ander land, dan zoek je je 'eigen' mensen op, die weten waar je vandaan komt. Christenen vinden die 'eigen' mensen vaak in de kerkgemeenschap, die het vreemde en het nieuwe thuis verbindt. Zij delen immers dezelfde bronverhalen, uit de Bijbel en uit de traditie. De gelovige die tot die gemeente behoort, draagt verschillende lagen identiteit in zich: zij is Nederlands-Javaans-Surinaamse of Duits-Moravische. De Broedergemeente, levend vanuit de zending en volop diasporagemeente, kent de spanning van verschillende culturen binnen één gemeente en binnen één mens. Migrantenkerken worstelen met die twee polen van vreemdelingschap en thuis zijn. Reichel riep op de diaspora niet als lot te zien, maar als zelfgekozen weg. Hij deed een appèl om de vreemdheid als charisma in de samenleving uit te dragen en zo bruggenbouwer te zijn.

— Dineke Spee

Theologie van het lijden ontbreekt op WEA-conferentie

Ruim tweehonderdvijftig evangelische kerk- en zendingsleiders kwamen begin november 2008 in Thailand bijeen voor een consultatie van de Mission Commission van de World Evangelical Alliance. De hoofdonderwerpen voor de bijeenkomst waren lijden, contextualisatie en *spirituality*, en deze thema's werden nadrukkelijk in verband gebracht met zending. Tijdens de conferentie stonden ontmoeting en gesprek centraal. Het 'echte werk' van de Mission Commission gebeurt na de consultatie in verschillende thematische netwerken en *task forces*. Het onderwerp lijden en vervolging stond prominent op de agenda. Het lijkt erop dat christenen in de eenentwintigste eeuw meer lijden te verwachten hebben dan in de eeuw hiervoor. Schatting is dat tweehonderd miljoen *evangelicals* te maken hebben met vervolging. Een inleider ging in op de situatie in Zuidoost-Azië. Hij signaleerde het gebrek aan een theologie van het lijden bij veel *evangelicals*. Ook klon-

ken er zelfkritische geluiden: lokken we in sommige situaties vervolging uit? *'People often reject the packaging, not the message.'* Opvallend is dat kerkgroei en lijden vaak samen opgaan. In een andere lezing (*The Crisis of the Global Evangelical Church in Mission*) kwam een aantal relevante vragen aan de orde. Hoe diep zit het evangelie nu werkelijk bij *evangelicals*? Is het een vernisje of zit het in het DNA? Hoe gaan evangelische kerkleiders om met statistieken en getallen? Worden die niet vaak (te) rooskleurig voorgesteld? De vragen riepen herkenning op, maar er was tijdens de conferentie te weinig tijd om echt op deze onderwerpen in te gaan. Zie ook *www.weaconnections.com*.

— Jaap Haasnoot

Kerk in China

De Evangelische Zendingsalliantie (EZA) en de Nederlandse Zendingsraad (NZR) hielden op 21 november 2008 een studiedag over de kerk van China om in Nederland en België aandacht voor het Chinese christendom te stimuleren. 'Groei' was het kernwoord van de dag. China-kenner en directeur van het bureau *Eyes on China* Jan van der Putten schetste de recente ontwikkelingen. Het economische bestel in China wordt sinds het aantreden van Deng Xiaoping bepaald door een streven naar rijkdom. Het communistische economische systeem heeft plaats moeten maken voor een geleid kapitalisme. Door deze verschuivingen op het politieke vlak zoeken steeds meer mensen naar houvast en zin in de religies. Caroline Fielder, werkzaam voor de Britse Raad van Kerken na jaren lang in China woonachtig te zijn geweest, wees op de veelkleurigheid en diversiteit binnen China. Het is een land van tegenstellingen tussen rijk en arm, stad en platteland, het moderne leven en traditionele waarden. De veelkleurige en gecompliceerde werkelijkheid geldt ook voor de kerk in China. Wat de kerken delen, is de snelle, oncontroleerbare groei. Fielder schrijft de groei van vooral de plattelandskerk toe aan diverse factoren, waaronder genezingen, visioenen en dromen, de grotere beschikbaarheid van de Bijbel in de Chinese taal en de passie voor evangelisatie die alle segmenten van de Chinese kerk lijkt te bezielen. Door de groei staan Chinese kerken ook voor grote uitdagingen, vooral waar het gaat om het trainen van leiders, het voorzien in kerkgebouwen en onderwijsmateriaal voor (nieuwe) gemeenteleden.

Op de China-conferentie was ook een Chinese spreekster uitgenodigd: Jiawei Wang, docente aan het Nanjing Theological Seminary, dit jaar studerend aan Trinity College, Bristol. Wang vertelde vanuit haar ervaringen in theologische scholing over het theologische reconstructieprogramma dat vanuit Nanjing wordt opgezet, waarin grote aandacht bestaat voor de Bijbel en kerkplanting. Er wordt onder meer gewerkt

aan het toerusten van lokale gemeenten in dienstbaarheid aan de Chinese samenleving. De noden zijn groot in een land met grote tegenstellingen. Theologisch onderwijs in China staat rechtstreeks ten dienste van de praktijk van een kerk die snel groeit en volop in beweging is.

— Wilbert van Saane

Inauguratie dr. Mechteld Jansen: 'God op de grens'

De theologische discipline missiologie lijkt van jaar tot jaar interessanter en actueler te worden. Vroeger, in het begin en het midden van de twintigste eeuw, hield dit vak zich vooral bezig met de uitdagingen voor het christelijk geloof te midden van vreemde volken en culturen. Interessant, maar het stond ver weg van de doorsnee kerkganger en van de gemiddelde theologiestudent.

Thans lijkt missiologie zich veel meer te gaan bezighouden met vragen waarmee veel kerkenraden in steden en op het platteland in feite steeds bezig zijn: wat betekent de christelijke boodschap in onze eigen veranderende samenleving, te midden waarvan die kerk haar boodschap present wil stellen? Dat bleek weer eens bij de inaugurele oratie waarmee professor Mechteld Jansen op 18 november 2008 in Utrecht haar ambt aanvaardde als bijzonder hoogleraar aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Deze universiteit heeft haar aangesteld met het oog op de voortzetting van het onderzoek naar nieuwe missionaire initiatieven in Nederland, naar missie in Europa, onder meer door migrantenkerken, en naar vragen die door Afrikaanse christenen aan Europa worden gesteld. Professor Jansen liet enige jaren geleden in haar dissertatie al blijken bezig te willen zijn met fundamentele vragen. Haar hoofdvraag was toen: hoe kunnen wij taal geven aan God? In haar oratie zei zij missiologie te zien als 'theologische begeleiding bij grensoverschrijding'. Daarbij denkt ze vooral aan grenzen tussen talen, culturen en godsdiensten die we tegenkomen binnen de geografische grenzen van het eigen land. Door deze insteek liet ze zien dat missiologie direct aansluit bij de actualiteit. De aanwezigheid van de kerk in het veranderende krachtenveld van talen en culturen binnen de grenzen van Nederland en Europa nodigt uit tot een nieuwe reflectie op het christelijk geloof. Spoort de kern van het geloof aan tot grensoverschrijding of werpt het hinderpalen op? Het valt daarbij niet uit te sluiten dat nieuwe kerken die vanuit andere werelddelen in Europa neerstrijken, ons iets wezenlijks te zeggen hebben. Zo komen de basisvragen van de betekenis van kerk, van liturgie in grote veelvormigheid, van cultuur en kunst en religie van andersgelovigen, en hun betrokkenheid op elkaar aan de orde. Met deze fundamentele vraagstellingen lijkt professor Jansen de missiologie een centrale plaats te willen geven in de beoefening van de theolo-

gie, en tegelijkertijd in het centrum van de kerkelijke dynamiek. Het was ondertussen de tweede inaugurele oratie in Utrecht op het gebied van missiologie aan de Universiteit van Utrecht in 2008. In februari was Martha Frederiks aangetreden als bijzonder hoogleraar in het Departement Godgeleerdheid van de Faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit van Utrecht. Ze sprak toen over de lessen in interculturaliteit die het wereldwijde christendom bezig is te leren, en waarmee velen buiten de kerk hun voordeel kunnen doen. Op het moment dat de traditionele kerk in ons land allerlei tekenen van verval laat zien, lijkt voor de missiologie een nieuwe tijd aangebroken.

— Gerard van 't Spijker

Orthodoxe kijk op interculturele dialoog

De Roemeense oosters-orthodoxe priester en theoloog Ioan Sauca hield op 17 november 2008 een lezing voor het Centrum IIMO in Utrecht over het onderwerp 'Een orthodoxe kijk op de interculturele dialoog'. Professor Ioan Sauca is directeur van het Oecumenisch Instituut te Bossey, waar jonge voorgangers uit alle kerkfamilies en werelddelen gedurende vijf maanden samen studeren en leren elkaar beter te begrijpen. Bossey draait in wezen om interculturele dialoog. Deze bonte verscheidenheid aan culturen en confessies werkt in Bossey als een hogedrukpan en brengt soms heftige cultuurshocks teweeg. Volgens Sauca is de oecumene van het leven moeilijker dan de oecumene van de boeken. Dat gold ook voor Sauca zelf toen hij voor de eerste keer als student in Bossey was: 'Ik dacht altijd dat onze orthodoxe liturgie uit de hemel kwam. En ik maakte nu kennis met heel andere vormen van liturgie.' Pas geleidelijk is hij als oosters-orthodox gelovige liturgieën van andere tradities gaan waarderen. In Bossey veranderen studenten: ze worden minder defensief en ontspannener en opener voor de waarden van andere tradities en culturen. Volgens Sauca staat de karakteristieke orthodoxe wij-theologie open naar anderen: alleen tezamen met anderen kun je gered worden. Na jaren in deze intensieve oecumenische atmosfeer is Sauca's voornaamste stelling dat culturele misverstanden de kerkfamilies meer scheiden dan theologische verschillen. Het verschil zit primair in de cultuur, niet in de leer. We kunnen volgens hem in de oecumene geen brede theologische consensus bereiken als we niet eerst diepgaand aan interculturele dialoog doen. Doen we dat niet, dan blijven we conflicten produceren.

— Huub Vogelaar

TussenRuimte heeft nu ook een eigen website: *www.tussenruimte.com*

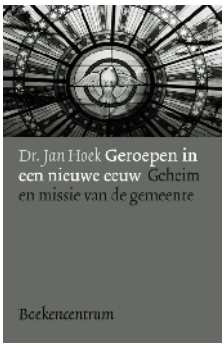

Jan Hoek, *Geroepen in een nieuwe eeuw. Geheim en missie van de gemeente*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2008, 158 bladzijden, ISBN 978 90 239 2286 5, € 13,50

Een nuchtere en hoopgevende bijdrage aan een realistische missionaire ecclesiologie, geschreven vanuit een klassiek-gereformeerd/evangelisch perspectief. Hoek zet in met bezorgdheid over kerkverlating en secularisatie zonder het gekerstende verleden te idealiseren. Hij beseft dat er geen toverformule is om het tij te keren. Toch is de kerk geen zinkend schip, want 'we geloven in een God die verrassingen in petto heeft' (17).

Geloof en werk, gave en opgave, geheim en missie: die volgorde is belangrijk, zegt de schrijver met nadruk. Daarmee onderstreept hij de positie van de Gereformeerde Bond in de discussie over apostolaat en belijden. De indeling van het boek weerspiegelt deze grondovertuiging: de identiteit van de gemeente wordt eerst besproken, en vervolgens worden de deelaspecten – zending, diaconaat, pastoraat en onderwijs – in aparte hoofdstukken uitgewerkt.

Deze opbouw laat helaas weinig ruimte voor grondige maatschappij-analyse. Actuele onderwerpen als ecologie en globalisatie blijven onderbelicht. Het beeld van de kerk is minder twintigste-eeuws dan de titel doet hopen.

Toch is er veel in dit boek dat kerken ter harte kunnen nemen. Het is zeer geschikt voor gespreksgroepen die zich bezinnen op wat de kerk is en wat zij doet. Ieder hoofdstuk begint met heldere bijbelse lijnen, die vervolgens praktisch worden gemaakt. Dat geeft het boek een appellerende directheid. Gespreksvragen nodigen uit tot verdere toespitsing.

De auteur voert een gepassioneerd pleidooi voor de eenheid van de kerk. Hij blijft daarbij niet steken in theologische abstracties, maar biedt handelingsperspectieven waarmee plaatselijke gemeenten aan de slag kunnen. Onderlinge samenwerking tussen kerken en eenheid binnen gemeenten zijn de beste manieren om missionair te zijn. 'Met openheid en ontmoeting staat of valt het gemeente-zijn' (135).

— Wilbert van Saane, voormalig zendingspredikant in Beiroet, nu stafmedewerker voor de Nederlandse Zendingsraad

Dr. René Erwich, *Veelkleurig verlangen. Wegen van missionair gemeente-zijn* (CHE-reeks), Zoetermeer: Boekencentrum, 2008, ISBN 978 90 239 2288 9, 132 bladzijden, € 12,90

Dit boek biedt een overzicht. Erwich beschrijft verschillende 'wegen' of methodieken die de missionaire gemeente op het oog hebben. Vooronderstelling is dat de *gemeente* nodig is, niet alleen voor het individu dat tot geloof komt, maar ook voor het proces daarnaartoe. 'Buiten Christus en de gemeente hebben mensen er geen enkel idee van wat zij precies zoeken.' Je zou ook kunnen zeggen: de plaatselijke gemeente maakt het heil in Christus 'tastbaar'. Als het goed is, gaat het om een gemeenschap van karakter (Erwich laat zich inspireren door Hauerwas), een *contrastgemeenschap*, waarin een ander script geldt.
Verschillende wegen passeren de revue: de natuurlijke gemeenteontwikkeling van Christian Schwarz, gemeenteopbouw rondom het woord (Cristian Möller; in ons land Bernard Luttikhuizen), het herberg-model van Jan Hendriks, de doelgerichte gemeente van Rick Warren, het *communio*-model van Bill Hybels en ten slotte het *life survey*-model van Peter Kaldor (ik mis Robert Warren met zijn *healthy churches handbook*). Allemaal houden ze de gemeente een spiegel voor.
In een apart deel ('Nieuwe wegen naar missionair gemeente-zijn') beschrijft Erwich voorbeelden van gemeentestichting in Nederland. Wat gebeurt daar? Wat valt er te zien en te leren? Het is zinnig af en toe eens in zo'n spiegel te kijken. Welke spiegel je kiest, zal te maken hebben met je eigen traditie en voorkeur. Erwich beschrijft in het laatste hoofdstuk hoe de verschillende wegen hun plek innemen in de balans tussen stabiliteit (aansluiten bij de traditie) en verandering. Vraag is telkens: hoe kunnen wij zo goed mogelijk gemeente van Christus zijn?
Dit boek – met noten en gespreksvragen – biedt een schat aan informatie voor degene die zich wil oriënteren op missionaire gemeenteopbouw.

— Nynke Dijkstra-Algra, projectmedewerker missionair werk en kerkgroei in de Protestantse Kerk in Nederland

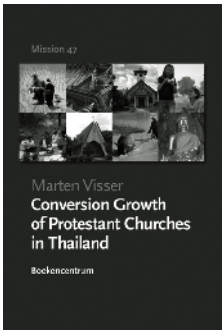

Marten Visser, *Conversion Growth of Protestant Churches in Thailand*, Zoetermeer: Boekencentrum, 320 bladzijden, ISBN 978 90 239 2327 5, € 27,50

Sinds 2000 werkt Marten Visser als zendeling en kerkplanter in Thailand, waar 0,8 procent van de bevolking zichzelf christen noemde bij de volkstelling van 2000, en 93,8 procent boeddhist. De centrale vraag van het boek – welke factoren bevorderen kerkgroei in Thailand? – was dus ook van persoonlijk belang voor de auteur.
Deze dissertatie vult een vacuüm, want er zijn nauwelijks studies van Thais protestantisme, en geen betrouwbare kerkstatistieken. Met hulp van lokale protestantse organisaties bracht Visser alle protestantse kerken in Thailand in kaart en verzocht hij om kerkstatistieken.
Visser deelde de etnische Thaise kerken in in drie geografische zones (Bangkok, provinciale hoofdsteden en districten) en in drie hoofdcategorieën (de oudste *Church of Christ in Thailand*, pinksterkerken en overige denominaties). Uit ieder van de negen combinaties kregen leden en leiders van tien kerken, aselect gekozen, vragenlijsten voorgelegd. De respons was hoog. Volgens dit *survey* werd kerkgroei bevorderd door de leeftijd van de kerk en de theologie. De nieuwste kerken hadden altijd de hoogste groeicijfers, en pinksterkerken groeiden sneller dan *mainline* kerken. Samen verklaarden deze twee factoren tachtig procent van de variatie in kerkgroei in Thailand.
Vissers eigen bekeringsmodel is origineel in zijn identificatie van zes sleutelfactoren: context, persoonlijke achtergrond, de afstand tot een lokale gemeente, de kerkfactor, communicatie en de 'God-factor'. Maar door de methodologie leest het boek vaak als een droog statistiekhandboek. Vissers stijl is soms zeer informeel, en het Engels behoeft correctie. Met een paar toegevoegde interviews had de lezer veel meer kunnen leren over de dagelijkse gang van zaken in Thaise protestantse kerken. Visser is terug in Thailand, dus misschien komt dit er nog eens van in de toekomst.

— Henri Gooren, Assistant Professor of Anthropology in Department of Sociology and Anthropology, Oakland University, Rochester (Michigan)

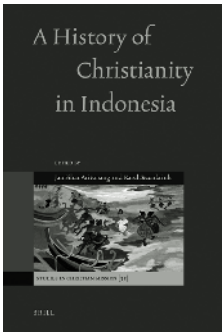

Jan Sihar Aritonang en Karel Steenbrink (redactie), *A History of Christianity in Indonesia,* Leiden/Boston: Brill, 2008, ISBN 78 90 04 17026 1, 1004 bladzijden, € 179,00 / $ 267,00

Op 14 oktober werd in Utrecht het boek *A History of Christianity in Indonesia* gepresenteerd. Het is de eerste keer dat er op dit gebied een standaardwerk verschijnt waarbij katholieken en protestanten nauw samenwerkten. Het boek is opgebouwd uit drie aan elkaar gerelateerde delen. Het eerste deel behelst de geschiedenis tot 1800. Vervolgens wordt in het lijvige tweede deel ingegaan op de ontwikkelingen tussen 1800 en 2005, waarbij, na een helder overzichtsartikel, de geschiedenis per regio wordt behandeld. Het derde deel gaat in op actuele vragen en problemen, zoals theologische ontwikkelingen, de oecumenische beweging, de opkomst van het pentecostalisme, kunst en media.

Het boek is een geweldige bron van informatie over het onderwerp en kan niet worden gemist in studies over christendom in Indonesië. Er is een goede balans gevonden tussen regionale geschiedenis enerzijds en institutionele geschiedenis en nationaal (koloniaal) beleid anderzijds. Het boek biedt de mogelijkheid cultuur en geschiedenis van Indonesië te volgen langs de lijnen van een veranderend godsdienstperspectief. De beschrijvende en doorwrochte manier van schrijven heeft tot gevolg dat dit boek details en grote lijnen wetenschappelijk bijeen weet te houden, hetgeen een behoorlijke verdienste is.

Ten slotte dienen er wel een paar kritische opmerkingen te worden geplaatst. Meer dan de helft van de auteurs is westerling, en allen zijn man. Dit laat zien dat het onderwerp voor een behoorlijk deel wortelt in een koloniaal en patriarchaal verleden. Huidige problemen als globalisering, mensenrechten, vrouwenrechten en vooral ook spanningen en geweld tussen christenen en moslims vanaf eind vorige eeuw komen niet of slechts marginaal aan de orde. Anderzijds biedt het boek genoeg materiaal om deze *big issues* vanuit de geschiedenis te duiden.

— Lucien van Liere, voorheen docent systematische theologie en westerse filosofie in Jakarta, nu universitair docent interculturele theologie bij het IIMO aan de Universiteit Utrecht en lid van de redactie van *TussenRuimte*

Andrej Roebljov,
Andrej Tarkovsky
(Rusland 1966, Verenigde Staten van Amerika 1973)

In 1966 bracht de Russische filmer Andrej Tarkovsky een film uit over Andrej Roebljov, Ruslands beroemdste iconenschilder. De fijne penseelvoering en de prachtige tere kleuren van Roebljovs icoon van de Drie-eenheid – geschilderd omstreeks 1410, toen Rusland aangevallen werd door de Tataren – maken nog altijd indruk. Tarkovsky's film portretteert de worsteling die veel kunstenaars hebben. Roebljov heeft talent, onmiskenbaar, maar voelt zich verschrikkelijk schuldig. Ooit zag hij een naakte vrouw die op de vlucht voor de Tataren langs zijn boot zwom; hij heeft haar niet gered. Wanneer hij later met Daniïl Cherny in opdracht het laatste oordeel wil schilderen, kan hij niet verder. Pas in contact met een twaalfjarige weesjongen die de mensen om hem heen zo weet te bezielen dat ze op zijn aanwijzingen voor de grootvorst een klok gieten, komt er bij Roebljov weer ruimte. Het lukt deze jongen, die de kunst van zijn vader heeft afgekeken, een klok te maken die in de wijde omtrek zijn prachtige klank laat horen. Het enorme doorzettingsvermogen van deze jongen, die moest toezien hoe zijn vader door de Tataren om het leven werd gebracht, doet Roebljov beseffen dat hij zijn talenten niet zomaar van God gekregen heeft.
Verhaal en beelden geven deze zwart-witfilm kracht. De film wordt zelf een icoon, doordat gezichten meestal in het midden van het scherm verschijnen, en in de film een verstilde sfeer aanwezig is. Tegelijkertijd geeft de film een geprononceerd beeld van het ruige Rusland van die tijd. De film is vol symboliek en roept een atmosfeer op waarin je voelt dat God aanwezig is. Dat brengt licht en leert een mens het kwaad achter zich te laten en met zijn talenten aan de gang te gaan. Maar dat gaat nooit vanzelf.

— Freek L. Bakker, docent interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het Departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Djivan Gasparyan, *The soul of Armenia*
Munich Records (Vadaring 90, 6702 EB Wageningen, (0317) 421444, *info@networdkmedien.de*), bestelnummer 495121, € 19,99

Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van de Armeense Djivan Gasparyan verscheen de dubbel-cd *The soul of Armenia*. Gasparyan is beroemd vanwege zijn intrigerende uitvoeringen op de *duduk*, een blaasinstrument van abrikozenhout. De *duduk* is een traditioneel instrument dat al bekend is vanaf ongeveer 3000 vóór Christus. Het werd oorspronkelijk door schaapherders bespeeld. Gasparyan is een fervent en zeer deskundig bespeler van de *duduk*. Al vanaf 1947 staat hij als solist op de internationale podia.
Op de dubbel-cd zijn naast eeuwenoude Armeense kerkhymnen en traditionele volksmuziek eerdere uitvoeringen met andere muzikanten te beluisteren, onder meer uit Pakistan en Turkije. De dubbel-cd in langwerpige box bevat 24 liederen. Een van de indrukwekkendste is de 23 minuten durende 'Armenian Suite'. Wie de muziek hoort, wordt (opnieuw) getroffen door de magische en welhaast bezwerende klanken van het instrument.

Djivan Gasparyan gebruikt zijn muziek ook vaak als politiek statement. Hij biedt niet alleen meditatieve en fascinerende klanken waarbij je kunt wegdromen, maar zet zijn talent ook in voor vredesprojecten. Samen met de Turkse gitarist Erkan Ogur bracht hij bijvoorbeeld in 2001 in Istanboel *Donus Yolu* (De weg terug) uit. Deze uitgave was een moedige verzoeningspoging tussen Armenen en Turken, die na de genocide van 1915 tegenover elkaar kwamen te staan. Later nam hij als protest tegen de uitspraken van president George Bush over de 'as van het kwaad' liederen op met de Iraanse luitspeler Hossein Alizadeh.
Gasparyan werkte regelmatig mee aan filmmuziek, onder meer voor *The last temptation of Christ* van Martin Scorscese (1988).

— Dineke Spee

3 april 2009
Global Christian Forum

Het Centrum voor Interculturele Theologie, Interreligieuze Dialoog, Missiologie en Oecumenica (IIMO) houdt samen met diverse andere organisaties op 3 april een studiemiddag over het Global Christian Forum. De bijeenkomst wordt gehouden in De Uithof, Utrecht, van 13.30-17.00 uur. Nadere informatie en opgave via het IIMO, *a.c.m.boere@uu.nl* of telefonisch (030) 253 20 79. Zie ook de websites *www.globalchristianforum.org* en *www2.hum.uu.nl/godgeleerdheid/onderzoek/centrumiimo*.

8-13 april 2009
For Heavens Sake

Mission-net is een beweging van de European Evangelical Alliance en de European Missionary Alliance. Van 8 tot 13 april houdt Mission-net in Oldenburg (Duitsland) een zendingsconferentie onder de titel 'For Heavens Sake'. Het programma gaat over de vraag hoe christenen als 'hemelse' burgers de wereld kunnen veranderen en geschiedenis kunnen maken. Zie ook *www.mission-net.org*.

17 april 2009
Internetspiritualiteit

Op 17 april houdt Isidorusweb in samenwerking met rooms-katholiek spiritueel centrum De Boskant in Den Haag een eerste offline symposium met als thema 'Internetspiritualiteit: vormen van zingeving op het web'. Hoe bewegen mensen zich in cyberspace op zoek naar religieuze beleving, op zoek naar zingeving en verdieping? Welke vormen van internetspiritualiteit (in christelijke context zijn er, en hoe kun je die zingeving stimuleren of omarmen? Lezingen worden verzorgd door prof. dr. Erik Borgman, prof. dr. ing. René Munnik en drs. Ineke Noomen, met aansluitend een debat onder leiding van Franck Ploum. Meer informatie op *www.isidorusweb.nl*.

27 april 2009
Strijd tussen jodendom, christendom en islam

Op 27 april van 20.00 tot 22.00 uur houdt de spraakmakende cultuurfilosoof dr. Peter Sloterdijk op de campus van de Radboud Universiteit in Nijmegen een lezing over 'De strijd tussen jodendom, christendom en islam'. Sloterdijk zegt dat de moeizame plaats van de godsdiensten in onze eeuw alleen begrepen kan worden als we het strijdbare én het karakter van deze godsdiensten in ogenschouw nemen. De lezing maakt onderdeel uit van het Soeterbeeck-programma. Inschrijven is verplicht: *info@soeterbeeck.ru.nl*. De kosten bedragen € 7,50.

11 mei 2009
Master Narratives of Secularity

De Canadese filosoof professor Charles Taylor houdt op 11 mei van 17.30 tot 19.30 uur in de aula van het Academiegebouw in Utrecht een lezing met als titel 'Master Narratives of Secularity'. Taylor ontving in 2007 de prestigieuze Templeton Prize. De lezing wordt georganiseerd door het Centre for Humanities, Basis voor Actuele Kunst en Vrede van Utrecht. Het is

raadzaam snel te reserveren in verband met het beperkte aantal plaatsen: *cfh@let.uu.nl*.

tot en met 30 mei 2009
'Hemelse helpers'

In Kampen is tot en met 30 mei 2009 in het Ikonenmuseum de expositie 'Hemelse helpers' te zien, over engelen op iconen. Bezoekadres: Buiten Nieuwstraat 2, 8261 AV Kampen, telefoon (038) 385 84 83, *www.ikonenmuseumkampen.nl*.

13 mei 2009
Jezus in de Talmoed

In Utrecht wordt op woensdag 13 mei van 14.00 tot 17.00 uur een studiemiddag gehouden over 'Jezus in de Talmoed'. De persoon van Jezus en de beweging van het vroege christendom hebben beide in de rabbijnse literatuur sporen nagelaten. Volgens het nieuwste onderzoek blijken de rabbijnen verrassend goed op de hoogte van vroegchristelijke tradities en reageren ze daarop. Meer nog, de wijze waarop het rabbijnse jodendom haar identiteit afbakende, is niet los te zien van het zich ontwikkelende christendom. Dat blijkt uit onderhuidse of impliciete verwijzingen, soms ook uit polemische geluiden. Verrassend is dat er enkele tradities zijn die wijzen op een positievere waardering. De hoofdlezing brengt het moderne onderzoek in kaart en belicht talmoedische tradities over Jezus. Inleiders zijn drs. Leo Mock, docent Jodendom aan de Universiteit van Amsterdam, en dr. Eric Ottenheijm, docent Jodendom en Nieuwe Testament aan de Universiteit Utrecht.
Plaats: zaal B van het Ruppertgebouw, de Uithof, Utrecht; kosten: € 25,00 (studenten gratis); informatie en aanmelding: *luce-crc@uvt.nl*.

14-19 juli 2009
Mennonite World Conference

Wereldwijd zijn er ongeveer 1,5 miljoen mennonieten. Meer dan zestig procent daarvan bevindt zich in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. De doopsgezinde broederschappen van over de hele wereld zijn verenigd in de Mennonite World Conference. Het MWC vertegenwoordigt 97 landelijke organisaties en kerken in 53 landen op zes continenten. Ongeveer eens in de zes jaar organiseert het MWC een Doopsgezind Wereldcongres. De vorige congressen werden gehouden in India (1997) en in Zimbabwe (2003). Het komende congres vindt plaats van 14 tot en met 19 juli 2009 te Asunción in Paraguay. Het thema is: 'Come together in way of Jesus Christ'. Zie voor informatie over het komende congres en de geschiedenis van het MWC *www.mwc.doopsgezind.nl*.

TussenRuimte 2009 | 2
Religie en nieuwe media

Citaat van de website van het dagblad *Trouw*: 'Iemand die anno nu stelt dat internet niet bij het dagelijkse leven hoort, is niet goed wijs of de honderd al gepasseerd.' De lezers van *TussenRuimte* zullen deze stelling onderschrijven. Het gebruik van internet en andere moderne media is vanzelfsprekend in het dagelijks leven. Maar hoe zit dat met de religie? Wat vraagt het van religieuze instituties de gelovige en de niet-gelovige van vandaag te bereiken? Wat betekent de aanwezigheid van een digitale netwerksamenleving voor religie, in Nederland maar ook daarbuiten? Nummer 2 van *TussenRuimte* verschijnt half juni en biedt artikelen over de ontwikkeling binnen de religie van de orale naar de media-cultuur, over de gevolgen voor de individuele gelovige en over de ermee samenhangende mondialisering en democratisering van de instituties.

— Dineke Spee, namens de themaredactie

Stelling

'De kerk loopt hopeloos achter als het gaat om gebruik van digitale media.'
Stuur uw reactie naar *redactie.tussenruimte@antenna.nl*.

TussenRuimte 2009 | 3 (september) besteedt aandacht aan 'religie en duurzaam klimaat'.
TussenRuimte 2009 | 4 (december) is gewijd aan de 'Wereldzendingsconferentie Edinburgh 1910/2010'.